

Magyarságtudomány és komparatiztika¹

A magyarságtudomány művelésében mindig több tudományág működött közre, s természetes, hogy ebben az interdiszciplináris gondolatcserében ki-ki a maga szűkebb szakmája tapasztalataiból indul ki, annak terminusaiban fejt ki mondanivalóját. Magam irodalomtörténész vagyok, ezért az irodalomtudomány felől közelítem meg a tárgyat. Mindazonáltal ez csak kiindulópont, vitaindító egy olyan dialógushoz, amelyhez reményeim szerint a hungarológia más területeinek művelői is hozzászólnak majd.

Három állításom van. Az első: „A magyarságtudomány: komparatiztika”. A második: „A komparatiztika az elmúlt két évtizedben alapvetően újult meg”. A harmadik: „A magyarságtudománynak ezáltal szintén alkalma nyílt a megújulásra”.

A hasonló tézisek akkor érnek valamit, ha kérdésként is formulázhatók, problémaként vethetők fel. Lássuk őket, kissé bővített változatban:

1. Komparatiztika-e, mennyiben, hogyan és mióta a magyarságtudomány?
2. Hogyan, mikor, milyen irányokban, milyen tematikai centrumok körül és milyen módszertani megfontolások nyomán látszik átalakulni az összehasonlító irodalomtudomány?
3. Hogyan érvényesítheti a magyarságtudomány ennek tanulságait, mennyiben és miként vonatkozhat rá ez a paradigmaváltás?

Haladjunk sorjában.

Magyarságtudomány: magyar komparatiztika

Klaniczay Tibor, a két háború közti magyarságtudomány folytathatónak ítélt hagyományait rehabilitáló nevezetes írásában a hungarológia diszciplináit a „magyar filológia” név alatt foglalta össze:

¹ Az alább következő írás évfordulóra készült. A Nemzetközi Magyarságtudományi Társaság (korábbi nevén: a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság) alapításának negyvenedik évfordulóját ünnepeltük 2017-ben, és az Akadémia székházában tartott emlékülésre írtam előadásként. Az elképzelés az volt, hogy Jankovics József a Társaság születéséről és korai történetéről gyűjti össze a forrásokat – hiszen a kezdetektől részese volt az eseményeknek, és sok éven keresztül főtitkárhelyettesként, majd főtitkárként szervezte a Társaság szakmai életét –, én pedig, tisztségében utódként, azt gondolom végig, milyen tudománytörténeti és tudománypolitikai környezetben lehet és érdemes a magyarságtudomány művelését a jövőben elképzelni. Az előadásokat megtartottuk, Jankovics József a sajátjának tanulmány-változatával is elkészült hamarosan, én viszont sokáig húztam-halasztottam a feladatot. Addig, amíg kedves barátom, kollegám, egykori munkahelyi vezetőm (az MTA Irodalomtudományi Intézetének Reneszánsz Osztályán), az idén, 2021 márciusában váratlanul elhunyt. Gondolataimat az ő emlékének ajánlom, és remélem, hogy írásaink egymás mellett megjelenve, most is kirajzolhatják, milyen múltból építkezünk, és milyen lehetőségekkel érdemes számolnunk a jövőt illetően.

...a magyarságnak mint etnikumnak, mint nemzetnek, mint történelmi utat bejárt társadalomnak, mint nyelvnek [...] mint sajátos civilizációnak a kutatását, az ezzel való foglalkozást jelenti együttvéve az, amit röviden „magyar filológia” címen jeleztem.²

A programtanulmány 1974-ben jelentette be a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság létrehozásának igényét, s a szervezet három évvel később hivatalosan is megalakult. Tévedés volna azt gondolni, hogy pusztán az idők szava, a két háború közti terminológiát megvívó kommunista ideológia kényszerítette ki a hagyományos elnevezés lecserélését. Klaniczay gondolatmenetének középpontjában a magyarságtudomány új koncepciója állt. A magyar jelleg esszencialista definiálási kísérletei helyett a nemzeti kánonok külső nézőpontból való mozgásba hozása, a nemzeti kultúra más kultúrákkal való folyamatos összevetése foglalkoztatta. Magyar szerint az, ami a nem-magyarral folytatott párbeszédben alakul, magyar filológia pedig az, ami ezen kulturális érintkezések történeti sorát kutatja, eredményeit összeveti más nemzetközi filológiák (a russisztika, italianisztika, germanisztika stb.) következtetéseivel. A filológia-fogalom ilyen szokatlanul széles értelmezésének ihletője egyértelműen a háború után fellendülő nemzetközi komparatiztika közege volt, amelynek tudományos vérkeringésébe a hatvanas évek elejétől, amint a körülmények lehetővé tették, Klaniczay személyesen is bekapcsolódott. A konszenzust ebben a közegben Ernst Robert Curtius és Erich Auerbach filológia-értelmezése képviselte, akik különböző hangsúlyokkal (az egyik Európára, a másik a goethei *Weltliteraturra* figyelve), de a sokféleségében egységes emberi kultúra modellálását, a humanista hagyomány folytatását jelölték meg a komparatív filológia céljaként.³ Klaniczay az ő nyomukban, komparatiztikai értelemben használta „magyar filológiát” a szűkebb irodalomtudományi körön túl metatudományi, a magyarságtudomány egészének mintát adó és egyszersmind módszertani bázist biztosító jelentésben.

De mehetünk visszább is az időben, a magyarságtudomány terminust elterjesztő Németh László elképzeléséig. Az első világháború traumájára reagálva sokan keresték a saját szakterületükön túl is a magyar jelleg, karakter, lélek meghatározásának interdiszciplináris lehetőségeit, Gragger Róbert, Négyesy László, Bartucz Lajos, Karácsony Sándor, Szekfű Gyula, Eckhardt Sándor, Lükő Gábor különböző javaslatai mind komoly szellemi értéket hordoztak, sok közülük a hungarológia intézményes művelésének is kiindulópontjaivá vált, mint például a Collegium Hungaricumok hálózata, vagy az Eckhardt kezdeményezése nyomán a budapesti bölcsészkaron 1939-ben több tanszék közreműködésével létrejött Magyarságtudományi Intézet.⁴ (Érdemes külön megemlíteni a „magyar géniuszról” értekező Hankiss János kevésbé kutatott alakját, aki a nemzetközi összehasonlító irodalomtörténet korai intézményesülésében is jelentős szerepet játszott).⁵ Németh László a „tudósvilággal” szembehelyezkedve, a dilettáns pozícióját felvállalva fejtette ki a magyarságtudomány feladatait és egy új „hungarológiai társaság” munkatervét; mindazonáltal elvitathatatlan érdeme a komparatista kritérium megfogalmazása. Az idevágó idézet (a *Magyarságtudomány* c. folyóirat 1935-ös programtanulmányából) ugyanakkor jó példa a rá jellemző, hasonlatokban és metaforákban sziporkázó féligazságokra is:

² KLANICZAY Tibor, „A magyar filológia helyzete külföldön”, in KLANICZAY Tibor, *Hagyományok ébresztése*, 40–56 (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1976), 40.

³ Curtius a *Weltliteratur* sajátos értelmezésével (az európai kultúra kiterjesztése) zárja nagy művét: Ernst Robert CURTIUS, *European Literature and the Latin Middle Ages*, ed. Colin BURROW, transl. Willard R. TRASK, Bollington series 36 (Princeton–Oxford: Princeton University Press, 2013), 597. Auerbach Curtiusról: Erich AUERBACH, „Philology and *Weltliteratur* (1952)”, in *World Literature: A Reader*, eds. Theo D’HAEN, César DOMÍNGUEZ és Muds Rosendahl THOMSEN, Routledge Literature Readers, 65–73 (London–New York: Routledge, 2013), 71–72. Lásd még: Emily APTER, *Against World Literature: On the Politics of Untranslatability*, New Left Books (London–New York: Verso, 2013), 149–159.

⁴ KÓSA László, „A hungarológia változásai és változatai”, *Alföld*, 1986/10, 49–60, 55–56.

⁵ GORILOVICS Tivadar, szerk., *Hankiss János redivivus: Hankiss János Tudományos Ülésszak (Debrecen, 1993. szeptember 17–18)* (Debrecen: KLTE Francia Tanszék, 1995).

Egy ország földrajza, történelme, irodalomtörténete önmagában is *van*. Elönthetné Európát a vízár, s egy jövő ezredév néger tudósai esetleg csak a Magyar Medence földrajzát fognák ki belőle. Egy nép egyénisége, egy kultúra lényege viszont önmagában *nincs*. Az alkat szín, s a szín csak más színek közt létezik. Olyan világban, ahol minden zöld, tulajdonképpen zöld szín sincsen. A magyarságtudomány összehasonlító tudomány.⁶

A néger földrajztudósok gondolatainak találgatását tudjuk be az írói munkásság részének. A példák azonban a félfikción belül is ellentmondásokat hordoznak. Mélyen igaz, hogy a hungarológia összehasonlító tudomány – de akkor egyes részdiszciplínái miért nem azok? Azt, hogy egy ország vagy nép történelme és irodalomtörténete (s *mutatis mutandis* etnográfiaja, művészettörténete, nyelvészete stb.) *önmagában* nem létezik, közhelyként illetet volna kezelni a harmincas években. A fentebb felsorolt hungarológus alapító atyák mind tudták, hogy saját szaktudományuk összehasonlítás nélkül nem létezhet, s ha igen, akkor nem tudomány. A vita az interdiszciplinaritás jellegéről, illetve arról folyt, hogy melyik diszciplína válhat az együttműködés regulálójává. Ebben a vonatkozásban szeretném felhívni a figyelmet egy magyarságtudományi szempontból rendkívül jelentős korábbi kezdeményezésre – ismét visszalépve az időben néhány évtizedet, az 1870-es évek végére. Talán nem véletlen, hogy a Gyulay által szinte kiprovokált, Reviczky és Arany részvételével folyó „kozmpolitizmus-vita” idején alakította meg a kolozsvári egyetem két tanára, a legendás nyelvész-polihisztor Brassai Sámuel és a pályáját ekkor kezdő rendkívüli nyelvtudású, német származású Meltzl Hugó a világ első irodalmi komparatiztikai periodikumát, az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapokat*, amelynek látszólag bizarr, tíz nyelvű poliglott praxisa mögött ritka világossággal átgondolt program húzódott meg. A kozmpolitizmus-vitát manapság inkább mint az irodalmi nemzedékváltás félig sikerült kísérletét, a Gyulay vezette akadémiai elit által levert lázadást szokás taglalni,⁷ holott hungarológiai szempontból döntő jelentőségű tudománytörténeti pillanatról beszélhetünk. Arany János nem a politikai elnyomással indokolta, hogy a költő legyen népével egy, hanem az elsők között vette észre a Goethe-féle világirodalom-ideál megvalósulását veszélyeztető jelenséget, a kulturális imperializmust, hogy az egyetemes kultúra képviselője csak eszköz a nagy nemzetek között folyó küzdelemben a kulturális hegemóniáért.

Ám terjessze a hatalmas
Nyelvét, honját, istenit!
Zúgó ár az, mindent elmos,
Rombol és termékenyít:
De kis fajban, amely ép e
Rombolásnak útban áll:
Költő az legyen, mi népe, –
Mert kivágyini: kész halál.
(*Kozmpolitizmus-költészet*, 1877)

A hangsúly nem a nemzetbe való visszazárkózáson van a világgal szemben (sok félreértelmezés gyökere ez), hanem azon, hogy a hazai nyelv, a saját kultúra átugrásával közvetlenül az egyetemesbe emelkedni legfőljebb rossz irodalmat eredményezhet, „a versek korcsát” szülheti – a rombolásnak éppen azért kell az útjába állni, hogy a termékenyítő hatás érvényesülhessen. Az Arisztophanészt és Shakespeare-t fordító, Ariostót és Tassót tanulmányozó Arany a maga példájával bizonyítja:

Hisz forgattam, a javából,
Én is egypárt valaha;
Mind *tükör* volt: egymagából
Tűnt nekem föl nép, s haza.

⁶ NÉMETH László, „A magyarságtudomány feladatai (1935)”, in NÉMETH László, *Életmű szilánkokban: Tanulmányok, kritikák, vallomások, 1–2*, s. a. r. GREZSA Ferenc, Németh László munkái, 1: 401–416 (Budapest: Magvető–Szépirodalmi, 1989), 409.

⁷ KERÉNYI Ferenc, „Az elmaradt irodalmi nemzedékváltások tanulságaiból”, *Holmi* 15 (2003): 469–477.

Itt értelemszerűen a világirodalom nagy költőinek népeire és hazáira gondol Arany. Meltzl Hugó az ugyenezen évben írott programcikkében, mellyel újságja indulását indokolta, mintha csak ezt a gondolatot visszhangozná, amikor a fordítások szükségére mellett az eredeti nyelven történő összevetése mellett érvel:

Mindazonáltal természetes, hogy e poliglott erőfeszítéseknek semmi közük valamiféle (J. Scherr szavával élve) „összemberi fraternalizáláshoz” vagy nemzetközi felhőkakukkvar építéséhez; az összehasonlító irodalom nem holmi ködös kozmopolita teória. Újságunk magas ideálját (hogy ne mondjam irányát) súlyosan félreértene, sőt szándékosan félremagyarázná az, aki a nemzeti egyediség alapelveinek megsértését várná tőle. [...] Ellenkezőleg, az összehasonlító irodalom az összes nemzetek tisztán nemzeti jellegének ápolására törekszik. [...] Titkos mottóink: az egyes népek egyéniségeként értett nemzetiség szent és sérthetetlen. Egy nép, legyen bár politikailag jelentéktelen, az összehasonlító irodalom nézőpontjából éppoly fontos, mint a legnagyobb nemzet.⁸

Visszhangról persze szó itt nem lehet: Arany verse csak a következő évben vált ismertté, így Meltzl gondolata nem átvétel, hanem azonos kulturális közegeből kinőtt, Aranyéval a szó szoros értelmében kongeniális gondolat volt – maga is klasszikus komparatistikai példa lehetne. Ám ennél – a nyelvi és kulturális egyenjogúság védelmének, a goethei világirodalom-ideál poliglott értelmezésénél⁹ – az alapító tovább is lép, méghozzá két, itt különösen hangsúlyozandó vonatkozásban. Az egyik: a saját, azaz a magyar kultúra beléptetése, értékeinek megismertetése a világgal. Meltzl Hugó Petőfi költészetét tartja abszolút világirodalmi értéknek, s népszerűsíti fordítások sokaságában, miközben hangsúlyozza, hogy távol áll tőle a „gyermeteg vetélkedés” szelleme – ugyanakkor magyar nézőpontból tekint a világra, magyar perspektívát nyit a nemzetek egyediségére és az egységesülés folyamatára. Azt hiszem, egyetérthetünk az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* történetét kiváló publikációk sorában feldolgozó, a körülötte szívós szervező munkával összehozott nemzetközi hálózatot feltáró T. Szabó Levente következtetésével: Brassai és Meltzl lapja, már csak tudománypolitikai törekvései okán is, az első igazán jelentős tudatos *hungarológiai* kezdeményezésnek tekintendő.¹⁰ Nem időznék hosszan e témánál, csak jelezni szeretném: az említett hálózat Meltzl és Brassai tanítványi körét is jelenti, gondoljunk csak a kiváló etnográfusra, Herrmann Antalra, az összehasonlító folklórkutatások kezdeményezőjére, az *Ethnographia* folyóirat alapító szerkesztőjére – az ő révén nevezte Voigt Vilmos Meltzl Hugót a Magyar Néprajzi Társaság szellemi „nagyapjának”.¹¹ Azt hiszem, ennél tovább is mehetünk, s nyugodtan tekinthetjük őt a Magyarisztantudományi Társaság, s általában a hungarológiai kutatások szellemi nagyszülőjének is.

A másik kiemelendő gondolat az 1877-es komparatista programból: a történetiség, a történeti szemlélet. Meltzl az összehasonlító kutatást, mint azt lapjának magyar címe (*Irodalomtörténelmi*) is jelzi, előkészítő, anyaggyűjtő munkafázisnak tekinti egy majdani összehasonlító irodalomtörténethez. A lap – és *expressis verbis* az új tudományág – alapítását éppenséggel az irodalomtörténet megreformálásának szándéka mozgatja, az a törekvés, hogy a *historia litteraria* kikerüljön méltatlan

⁸ Hugo MELTZL, „Vorläufige Ausgaben der vergleichenden Litteratur”, *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* 1 (1877): col. 179–182, 307–315, cc 310–311.

⁹ FRIED István, „Az Acta Comparationis Litterarum Universarum nyomában: Kolozsvár – Szeged – Meltzl – Zolnai”, *Tiszatáj*, 2007/3, 95–107.

¹⁰ „... a lap eredetileg a hungarológia egyik első nagy intézménye kívánt lenni”: T. SZABÓ Levente, „Mit tegyünk az első nemzetközi összehasonlító irodalomtudományi lappal? Szempontok az Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok (Acta Comparationis Litterarum Universarum) újraértéséhez”, *Literatura* 40 (2014): 134–147, 139. Egyéb, szorosan idetartozó publikációi: T. SZABÓ Levente, „A komparatistika többnyelvűség-kutatásai és az Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok többnyelvűségének korszerűsége”, *Helikon: Irodalomtudományi Szemle* 65 (2014): 541–559; Levente T. SZABÓ, „A la recherche ... de l'editeur perdu: Sámuel Brassai and the First International Journal of Comparative Literary Studies”, in *Storia, identità e canoni letterari*, a cura di Ioana BOTH, Ayşe SARAÇGİL és Angela TARANTINO, 177–188 (Firenze: Firenze University Press, 2013).

¹¹ VOIGT Vilmos, „A kilencven esztendőös Magyar Néprajzi Társaság”, *Ethnographia* 91 (1980): 443–451, 447.

alárendelt szerepéből, ne legyen többé *ancilla historiae politicae*, sőt *ancilla nationis*. Elrettentő példaként Gervinus német irodalomtörténetét említi, aki a goethei világirodalom-ideált félreértve, azt a német szellem világirodalmi befolyásának dokumentálásával azonosította. Az ilyen széles értelemben felfogott összehasonlító irodalomtörténet az új tudomány „idősebb nővéreként” bemutatott komparatív filológia eredményeire épül, és „felhasználja a filozófia, az esztétika, a nyelvtudomány, az etnológia és az antropológia” szempontjait és ismeretanyagát is. „Az etnológia tanulságai nélkül például nem érthetnénk meg teljességükben a távoli régiók irodalmait”¹² – hangzik a szerkesztő kulturális antropológiai alapvetése, ám nem kerüli el a figyelmét az írott irodalom nélküli népek orális kultúrája sem (a Meltzl-tanítványok a ciganológiai kutatások kezdeményezői is).¹³ Az *összehasonlító irodalomtudomány* tehát e vízióban két komponensű: az *összehasonlító filológia*, illetve az annak anyagát hasznosító *összehasonlító irodalomtörténet* alkotják – és ilyen minőségében metatudományi szerepbe kerül, a többi humántudomány tevékenységét összehangoló pozícióba emelkedik. Természetesen, Meltzl ezt sosem tagadta, elsődlegesen magyar szempontból tekintve az anyagra (a világirodalomra) és a feladatra (a világirodalom majdani történetére). Klaniczay tehát tárgyyszerűen járt el, amikor a hungarológiai stúdiumokat összefoglalóan „magyar filológiának” nevezte, de ugyanebben a szellemben, némi idealizmussal *à la Meltzl*, „magyar komparatistikának” is nevezhette volna őket.

A nemzetközi komparatistika paradigmaváltásai

Brassai és Meltzl kezdeményezésén a maguk által vizionált sors teljesedett be: a korai kulturális globalizmus szívta el előlük a levegőt. Max Koch marburgi professzor szerkesztésében 1887-ben indult meg a címevel a plágiumig a kolozsvári periodikumra emlékeztető *Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte*, amely praktikusabb szemlélettel, kizárólag német nyelven, és főként a német tudóstársadalom érdeklődését célozva rövid idő alatt sikeresebbé vált riválisánál.¹⁴ A magyar lap a következő évben feladta az előfizetőkért folytatott küzdelmet. A történet azonban itt nem zárul le, sőt, a legutóbbi években váratlan fordulatot vett. Ha valaki belelapoz az elmúlt évtized mértékadó komparatista folyóirataiba, vagy felüti a robbanásszerűen szaporodó komparatista konferenciakiadványokat, a ma már sokszor csak CompLit rövidítéssel jelzett *comparative literature* főként amerikai sztárszerzőinek (Haun Saussy, David Damrosch és a többiek) tanulmányait, meglepetéssel láthatja, hogy az *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* programja, tevékenysége, mint pestiesen mondják, spitzen van, Meltzl Hugó imént vázlatosan ismertetett tanulmánya nem pusztán az alapító atyának kijáró protokollhivatkozásokat kap, hanem elmélyült elemzések tárgya,¹⁵ gondolatai még a publicisztikai könnyűműfajokban is a globalizációkritika gyakran hangoztatott érvei között tűnnek fel. Mi történt itt? – kérdezhetné valaki, aki nem figyelt fel arra, hogy nemcsak a magyarságtudomány, hanem a nemzetközi összehasonlító irodalomtudomány is kulturális

¹² Ez és a fentebbi idézetek: MELTZL, „Vorläufige Ausgaben der...”, cc 179–180.

¹³ T. SZABÓ, „Mit tegyünk az...”, 142.

¹⁴ David DAMROSCH, „A Weltliteratur kultúrpolitikája: Goethe, Meltzl és az összehasonlító irodalom kezdetei”, ford. KUPÁN Zsuzsanna, *Irodalomtörténet* 88 (2007): 161–179, 177.

¹⁵ Uo.; David DAMROSCH, „Global Regionalism”, ED., in *Re-Thinking Europe: Literature and (Trans)National Identity*, eds. Nele BEMONG, Mirjam TRUWANT és Pieter VERMEULEN, *Studies in Comparative Literature* 55, 47–58 (Amsterdam–New York: Rodopi, 2008); David DAMROSCH, „Világirodalom-történet felé:”, ford. VADERNA Gábor, *Irodalomtörténet* 95 (2014): 378–391; D’HAEN, DOMÍNGUEZ and THOMSEN (eds.), *World Literature...*, 18–22; Haun SAUSSY, „Exquisite Cadavers Stitched from Fresh Nightmares: Of Nemesis, Hives, and Selfish Genres”, in *Comparative Literature in an Age of Globalization*, ed. Haun SAUSSY, 3–42 (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2006), 8–9.

válságtermék, s paradigmaújító fordulatait rendszerint – és rendszeresen – világtörténelmi horderejű válságoknak köszönheti.¹⁶

Az őstörténetre, a tudományág intézményesülésének első világháború utáni kezdeteire, a francia iskola elindulására csak futólag utalhatok, Szávai János kiváló összefoglalása fel is ment ez alól.¹⁷ A nagy nemzedék legendás alakjai, az amerikai iskola alapítói, szinte mind a következő világégés száműzöttjei, menekültjei vagy éppen belső emigránsai voltak. René Wellek, Leo Spitzer, Erich Auerbach maguk is migránsként figyelnek fel a fordítás problémáira, a szövegek exíliumára és migrációjának problémáira különböző kultúrák és nyelvek olykor radikálisan eltérő értelmezői közegeiben. Emily Apter találó megfogalmazása szerint az összehasonlító irodalomtudomány története isztanbuli száműzetésben kezdődött (Auerbach és Spitzer éveket töltötték itt, mielőtt végleg letelepedtek Amerikában),¹⁸ de említhetném a különbségek helyett a közös hagyományok felmérésével foglalkozó tudósokat, a középkori komparatiztika legendás művét 1947-ben „az európai tradíció megmentésének programjaként” közreadó elzászi németként mindig határhelyzetben élő Ernst Robert Curtiust,¹⁹ vagy a reneszánsz humanizmus (a kora újkori „világirodalom”) kutatását olaszországi majd amerikai exíliumban megújító Paul Oskar Kristellert és Hans Baront.²⁰

Ám a virágzás rövid ideig tartott. A „comparative literature”, azzal párhuzamosan, hogy intézményes helyzete stabilizálódott, a háború után viszonylag gyorsan kiment a divatból. Ha bombasztikusan akarnék fogalmazni, akkor – idézetek alluzív idézeteit ötvözve – azt mondanám, a hatvanas években a kommunizmus kísértete új formában, az elmélet démonjának alakjában járta be Európát, sőt, a világot. A strukturalizmus, a szemiotika, majd a posztstrukturalista teóriák, a kulturális antropológia, a kultúrakutatás különböző irányai, a gender és a postcolonial studies, a dekonstrukció, a feminista kritika, az újhistorizmus diadalmenete érthetően nem kedvezett a filológia-központú összehasonlító irodalomtudománynak, és általában az irodalmiságnak, sőt, a humán tudományok egészének sem.²¹ A komparatiztika legnagyobb nemzetközi szervezete, az amerikai összehasonlító irodalomtudományi társaság 1993-as általános helyzetfelmérő jelentése (már a címe is sokat mondó: *Összehasonlító irodalomtudomány a multikulturalizmus korában*) világosan fogalmaz: az összehasonlítás kulturális terébe a megelőző évtizedekben új témák és diskurzusformák kerültek, a keleti és a nyugati, a magas és a populáris kultúra, a felszabadult kolóniák gyarmatosítás előtti és utáni kultúrája, a társadalmi nemek konstrukciói, a szexuális identitások diskurzusai. Mint a jelentés szövegezője, Charles Bernheimer írja:

... az irodalom kontextualizálásának ezek az eljárásai, a különböző kultúrák, ideológiák, fajok és társadalmi nemek táguló diskurzusmezőiben, olyannyira különböznek az irodalom tanulmányozásának hagyományos, szerzőkre, nemzetekre, korszakokra és műfajokra irányuló

¹⁶ Z. VARGA Zoltán, „Komparatiztikai kutatások az ezredfordulón”, *Helikon: Irodalomtudományi Szemle* 65 (2014): 503–516, 503–504. Erre a kiváló áttekintésre a továbbiakban is végig építek; természetesen a hangsúlyokat némileg áthelyezve, egyes (a szerző csak érintett vagy említett) pontokat hungarológiai szempontból bővebben tárgyalva.

¹⁷ SZÁVAI János, „Kihívások és válaszok – a francia komparatiztika jelene”, *Helikon: Irodalomtudományi Szemle* 65 (2014): 593–600.

¹⁸ APTE, R Emily, „The »Invention« of Comparative Literature, Istanbul, 1933”, *Critical Inquiry* 29 (2003): 253–281

¹⁹ CURTIUS, *European Literature and...*, 16 (az „Európai irodalom” című, első fejezet vége); vö. Haun SAUSSY, „Comparative Literature?”, *Publications of the Modern Language Association of America* 118 (2003): 336–341.

²⁰ Paul oskar KRISTELLER és Margaret L. KING, „Iter Kristellerianum: The European Journey (1905–1939)”, *Renaissance Quarterly* 47 (1994): 907–929; John MONFASANI, „Toward the Genesis of the Kristeller Thesis of Renaissance Humanism: Four Bibliographical Notes”, *Renaissance Quarterly* 53 (2000): 1156–1173.

²¹ Megértő kommentár: Antoine COMPAGNON, *Az elmélet démona: Irodalom és józan ész*, ford. FÖLDES György (Pozsony: Kalligram, 2006); kissé indulatosabb: Terry EAGLETON, *After Theory* (New York: Basic Books, 2003). A közös következtetés: ami jó volt, megmaradt belőlük – de a megváltó hevület alább hagyott.

modelljeitől, hogy az 'irodalom' kifejezés " immár nem alkalmas kutatásunk tárgyának adekvát megjelölésére.²²

A korszak mindnyájunk számára ismerős, a Magyarországra egymást sarkát taposva beáramló elméletek immár tilalmak nélküli alkalmazásának eufóriáját (Derrida-kultusz, Foucault-mánia, kultuszkutatás...) gyorsan követte a keserű kijózanodás: a megroppant identitásdiskurzusok között az elméleti kritika fő célpontjai éppen a nemzeti identitások lettek, s a kultúrakutatás (a „cultural studies”) felfutása mint világszerte, nálunk is együtt járt a hagyományos nemzeti filológia intézményeinek meggyengülésével. Kelet-európai perspektívából nézve talán a 'nemzeti' ellehetetlenülése fájt jobban, globálisan azonban *általában* a filológia diszkreditálása volt az igazi tét, hiszen az önmagában „megoldotta” az elbeszélés kérdését is, mind nemzeti, mind regionális szinten. Arnaldo Momigliano álma a világkultúra új, szintetikus nagyelbeszéléséről csak félig valósult meg: az „új antikváriusság” (így nevezte volna ő a kulturális antropológiát), az összemérhetetlenség érvének hangoztatásával, mindenféle történeti szintetizáló elbeszélés lehetőségét felszámolta.²³

Mégis, az egymással vetélkedő kultúraközi, interdiszciplináris teóriák közötti belső harc nyertese, sokak számára talán váratlan módon, úgy tűnik, az összehasonlító irodalomtudomány lesz. A következő, 2004-es ACLA-jelentést szellemes esszé formában prezentáló Haun Saussy megállapítását számtalanszor idézik azóta:

Az irodalom és a kultúra transznacionális dimenziója általános elismerésre talált, még azon specialisták részéről is, akik nemrégiben dilettantizmussal gyanúsították a komparatistákat. [...] A vitának vége. Az összehasonlító irodalom nem pusztán legitimmé vált: miénk az első hegedű, amely az egész zenekar számára meghatározza a hangnemet. Következtetéseink mások kiinduló feltevéseivé váltak.²⁴

Mi magyarázza a változást, amely szűk egy évtized alatt a publikációk számában, a komparatista témák iránti érdeklődésben, a fórumok (tanszékek, programok, folyóiratok, mint pl. a 2004-ben indult *Comparative Critical Studies*) szaporodásában is egyértelműen megmutatkozik?²⁵ Saussy a belső okok között elegáns távolságtartással emeli ki az összehasonlító irodalomtudomány előnyeit a korábban egyeduralmú kultúrakutató elméletekhez (főként a kulturális antropológiához) képest: az angol egynyelvűséggel, a történeti dimenzió háttérbe szorulásával, a populáris regiszter túlértékelésével szemben a komparatiztikát a nyelvi eltérések iránti érzékenység, a kulturális fordítás praxisának a magas kultúrára (a „szépirodalomra”) is kiterjedő, történetileg is reflektált ismerete hozza versenyképesebb helyzetbe, teszi a diszciplínát „a köztesség művészetévé, a tudományközi érintkezés diplomáciájává, a kulturális sajátosságok bankközi elszámolójává [clearinghouse]”.²⁶ Az összevetés leglényegesebb elemének tehát a *cultural studies*-zal szemben a magas és populáris kultúra olvasására egyaránt kiterjedő kompetencia és elméleti tudatosság tűnik. Az összehasonlító irodalmat immár „nem az *irodalom olvasása*, hanem az *irodalmi olvasásmód* jellemzi (az intenzív és makacs szöveghez ragaszkodás, illetve a metaelméleti tudatosság), bármi is legyen az olvasnivaló”.²⁷ Ez biztosítja számára a metadisziplináris pozíciót. Az irányzatok és álláspontok az utóbbi években egyre világosabban

²² Charles BERNHEIMER, „Comparative Literature at the Turn of the Century (1993)”, in *Comparative Literature in the Age of Multiculturalism*, ed. Charles BERNHEIMER, 39–48 (Boston: The Johns Hopkins University Press, 1995), 42.

²³ Peter N. MILLER, „Momigliano, Antiquarianism, and the Cultural Sciences”, in *Momigliano and Antiquarianism: Foundations of the Modern Cultural Sciences*, ed. Peter N. MILLER, 3–66 (Toronto–Buffalo–London: The Regents of University of California, 2007); vö. BENE Sándor, „Distancia, 1”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015): 585–612, 599–600.

²⁴ SAUSSY, „Exquisite Cadavers Stitched...”, 3.

²⁵ Robert WENINGER, „Comparative Literature at a Crossroads? An Introduction”, *Comparative Critical Studies* 3 (2006): xi–xix.

²⁶ SAUSSY, „Exquisite Cadavers Stitched...”, 20.

²⁷ Uo., 23.

rajzolódnak ki – vessünk egy pillantást a diszciplína belvilágára, nem lesz tanulságok nélkül a magyar filológiára nézve sem.

Az első felismerés, amely általában véve helyzetbe hozta a komparatista kritikát, az volt, hogy a nemi, faji, kulturális másságot látszólag tiszteletben tartó, tanulmányozó és segítő posztkolonialista kultúrakutatás valójában maga is a globalista átrendeződés előmozdítója lett. Már csak az antropológia egyre erősebb angol nyelvi monokultúrájával és egyre Amerika-központúbb intézményes hátterével is, végső soron megerősítette az egyközpontú globális világkultúrát, és egyszersmind kihívta az ellene irányuló elkeseredett reakciókat. (Amikor a londoni Old Vic színházban Marlowe Nagy Tamerlánjának új bemutatójából kihagyták a muzulmán érzékenységet sértő jeleneteket, azt 2004-ben már nem annyira a multikulturális érzékenység, mint a terrortól való félelem indokolta.)²⁸ A globális világrend úgy szerepel az új komparatista kritikai diskurzusban, mint Meltzl érvelésében a Gervinus által félreértett *Weltliteratur* – ez indokolja az *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok* és szerkesztője kései sikertörténetét. A kurrens viták éppen a világirodalom fogalma és vizsgálata körül folynak.

Az egyik álláspontot prakticistaként jellemezhetnénk. Ennek legmarkánsabb képviselője Franco Moretti, a most Svájcban élő, de sokáig a Stanfordon tanító komparatista, az újbaldali irodalomtudományi gondolkodás meghatározó figurája. Moretti a goethei világirodalom-látomást a *Kommunista kiáltvány* víziójával állítja párhuzamba, idézve annak ide (is) vágó mondatát: „A nemzeti egyoldalúság és korlátoltság mindinkább lehetetlenné válik, és a sok nemzeti és helyi irodalomból világirodalom alakul ki.”²⁹ A világirodalom szerinte már létre is jött, jellemzője a wallersteini világrendszer rendszerszerűsége (nem lehet kimaradni belőle) és az abban szükségszerűen fennálló egyenlőtlenség: valójában tehát világirodalom-rendszerről lehet beszélni, amelyben nem egyszerűen a piaci viszonyok egyenlőtlenek, hanem a formák és a műfajok áramlása is. A periféria és a fél-periféria régiói „tartoznak” a javakat előállító központnak: befogadnak, átvesznek, „kölcsonöznek”, majd megpróbálják elsajátítani, a maguk számára érthetővé tenni az idegen formát. Amennyiben túl nagy a kulturális különbség, akkor sokszor maga az átvétel lehetetlensége tematizálódik az így létrejövő művekben. Ha áthidalható, akkor új, hibrid formák fejlődnek ki, mint a regényforma esetében az orosz és a dél-európai irodalmakban. Ezek azonban csak ritkán befolyásolják a centrum (ez esetben Franciaország és Anglia) irodalmi életét. A kulturális javak egyenlőtlen áramlásának hullámai, trendjei vannak, történetté áll össze. A világirodalom története ugyanúgy megírható, mint ahogy Moretti és munkatársai a modern regény műfajának történetét megírták. A történet mindig ugyanarról fog szólni: az irodalmi formák, mint szimbolikus hatalmi eszközök révén a kulturális hegemoniáért folytatott egyenlőtlen harcról. A változások egyszerre két irányúak: a kölcsönzött formák diverzifikálódását a textológjától kölcsönzött leszármazási fa (*stemma*) modellezi, a nyelvi egységesülés (az angol egyeduralkodó „világirodalom-nyelvvé” válásának) folyamatát a hullám metaforája szemlélteti.

Szép, koherens rendszer, evolúció is van benne, térképen is kirajzolható-szemléltethető;³⁰ a *Kommunista kiáltvány* világforradalmi víziója érintetlen ideálként megmarad, ugyanakkor, a maga konkrét megvalósulási formájában az amerikai dominanciájú kulturális kolonizáció egyszerű, érthető, és éppen ezért tisztesen jövedelmező deskripciója a végeredmény. A sommásan lényeglátó, aforizikus kinyilatkoztatások – melyek az „elmélet” sarokköveivé válnak – engem ironikus módon a korai Németh

²⁸ Susan BASNETT, „Reflections on Comparative Literature in the Twenty-First Century”, *Comparative Critical Studies* 3 (2006): 3–11, 9.

²⁹ Franco MORETTI, „Conjectures on World Literature”, in *Debating World Literature*, ed. Christopher PRENDERGAST, New Left Books, 148–162 (London–New York: Verso, 2004), 148. Az eredetileg 2000-ben megjelent – *New Left Review* 1 (2000): 54–68 – írás komoly vitát váltott ki; a szerző három évvel később a kritikákra ugyanitt reagált: „More Conjectures”, *New Left Review* 20 (2003): 73–81. Ez utóbbi tanulmánya újra közölve: Franco MORETTI, „More Conjectures”, in Franco MORETTI, *Distant Reading*, 107–119 (London–New York: Verso, 2013).

³⁰ Ez az aspektus voltaképpen a kiindulópont volt. A hangzatos manifesztum hivatkozási alapját ugyanis a „kartográfiai módszer” látványos sikert hozó monográfiája (*Atlante del romanzo europeo, 1800–1900* [Torino: Einaudi, 1997]) adta, melynek egy hosszabb részlete magyar fordításban is megjelent: Franco MORETTI, „Az európai regény atlasza (részlet)”, ford. LUDMANN Ágnes, *Helikon: Irodalomtudományi Szemle* 65 (2019): 204–232.

Lászlóra emlékeztetnek: „Európa újra túl kicsi”; „imperializmus nélkül modernizmus sem volna”; „a múzeum és az avantgárd kétségtelenül tettestarsak a múlt erőszakos újrendezésében”; „az a kontinens, amelyik szerelmbe esik Milan Kunderával, megérett a végre, mint egy Atlantisz”... Ilyen széles áttekintésű világirodalmi tájékozódás nem végezhető el egyéni teljesítményként. A komparatív olvasás részben a világirodalom-tudós keze alá dolgozó nemzeti irodalom-specialisták szorgos csapatait tételezi fel, részben pedig a helyettünk olvasókba, az előttünk járó irodalomtörténészekbe vetett bizalmat. A jelszó, a Moretti nevéhez kapcsolódó új szlogen, gyilkos iróniával utal a meghaladottnak vélt antropológiai „close-reading” eszményre: Distant Reading, azaz „távoli olvasás”.³¹ Az alkotó egy ponton szokásos elfogulatlanságával jegyzi meg: „Nézzék csak a »világirodalom plusz távoli olvasás« szépségét: együtt szállnak szembe a nemzeti történetírás zavaró maradványaival.”³²

A Moretti tézisére reagáló kritikusok sok mindent kifogásoltak (főként a merev centrum-periféria modellt, az egyirányú áramlást, a szükségszerűen újratermelő egyenlőtlenséget, a jellemzően modernista megközelítéshez vezető műfaj, a regény kitüntetését), a legsúlyosabb ösztűz azonban a világirodalom-fogalom értelmezésére zúdult. A szakma egyik jól ismert alakja, Emily Apter, pár évvel ezelőtt, 2013-ban, egész könyvet szentelt a Moretti-féle „egy-világúság” (*one-worldedness*) bírálatának; a szokatlan fogalom „az összehasonlító irodalomnak lényegében egy nem-összehasonlító modelljét jelenti”, „közelebről pedig a rendszerszerűség delíriumában leledző esztétikára vonatkozik”. Apter könyvének már címe is sokat mondó: *A világirodalom ellen: A fordíthatatlanság politikájáról*.³³ A bírálat persze nem csak egy adott szerző, hanem egy egész szemlélet, az opportunista globalista habitus ellen általában is irányul, amely nem veszi észre, hogy angolra írva át (és távolról olvasva) a világkultúra teljesítményeit, képtelen lesz felismerni a fordítás során menthetetlenül elvesző diverzitást, a másik kultúra, a másik nyelv, a másik ember különbözőségét. Fordítani persze mégis szükséges, Apter a művelet lehetetlenségének és szükségszerűségének dialektikáját Derrida fordításelméleti téziseiben találja meg, aki nemcsak a különböző nyelvek közötti, hanem az egy nyelven belüli megértés lehetőségét is szkepszissel kezelte. Következésképpen ebben a sajátos globalizmus-kritikában a nemzeti nyelvek mindössze „mesterséges akadályai a nyelvi átmenetnek és cserének”, „belülről szemlélve is transznacionális képződmények, szabályszerű mikrovilágok”, amelyek a folyamatos ide-oda fordítás során lassan összeolvadnak, egyfajta „kreol” változatot hozva létre. Az „új” összehasonlító irodalomtudomány feladata nem volna más, mint hogy e „kreolizálódás” folyamatát kritikai figyelemmel kíséresse, a nagy és a kis irodalmak szerzőinek többnyelvű praxisára összpontosítson, és dokumentálja a marginális csoportok között kifejlődő új nyelveket, nyelvváltozatokat.³⁴

A kreolizálás egy sajátos esetére jó példa az Apter közreműködésével készült 2014-es angol fordítás a méltán sikeres francia filozófiai kézikönyvből (*Vocabulaire européen des philosophies: Dictionnaire des intraduisibles*, Paris, 2004), amely a „fordíthatatlan”, az egyes nyelveken mást és mást jelentő fogalmak összehasonlító kultúrtörténeti elemzését kínálja terjedelmes szócikkekben. Az amerikai kiadás előszavában Apter invenciózusan magyarázza, miért lett a többes számú „filozófiák”-ból filozófia (csak), és miért maradt ki a francia címben nagyon hangsúlyos „európai” jelző (mert az „gyakran” a kereszténység, a humanizmus és a felvilágosodás alapelveinek közösségére utal utal, s így szűkíti az ennél tágabb, kulturális és geopolitikai egységként kezelendő Európa-fogalmat).³⁵ Sapientsat. A kreolizál(ód)áshoz kreolizálók is kellenek.

A nemzeti identitásdiskurzusok összehasonlító filológiai vizsgálata szempontjából szinte mindegy is, hogy a szebb jövő anglofón (amerikai) globalitásként vagy „kreol” globalitásként vázolódik fel: Apter és Moretti ezen a ponton a megelőző korszak transznacionális sémáját veszik át és illesztik ideológiailag

³¹ Franco MORETTI, „Modern European Literature: A Geographical Sketch”, in MORETTI, *Distant Reading*, 1–42.

³² MORETTI, „Conjectures on World...”, 155.

³³ Az egész könyv természetesen nem Morettiről szól – szorosabban véve a rá vonatkozó kritika: APTER, *Against World Literature...*, 39–46. A fenti idézetek: uo., 55.

³⁴ Emily APTER, *The Translation Zone: A New Comparative Literature* (Princeton: Princeton University Press, 2006), 245.

³⁵ Emily APTER, „Preface”, in *Dictionary of Untranslatables: A Philosophical Lexicon*, ed. Barbara CASSIN, 15–25 (Princeton–Oxford: Princeton University Press, 2014), 17–18.

egymással vitában álló, de egyaránt eszkatologikus dimenziójú gondolatmenetekbe. Azonban a bennünket ezúttal inkább érdeklő, a hungarológiát közelebről érintő diszkusszió praktikusabb, földönjáróbb stratégiák és alternatívák között folyik. Az ACLA 2017-es nagy összefoglaló kötete nem általános „jelentést” kínál, hanem a szerkesztők által kijelölt tematikus blokkok köré rendezi a szakma krémjének rövid esszéit. („Média”, „Vernakuláris nyelvek és fordítás”, „Térségek és régiók”, „Elmélet, történet, módszer”). A kötet címe, a *Futures of comparative literature* éppoly jellemző a paradigmát váltó korra, mint az Ursula K. Heise által jegyzett bevezető: *Az összehasonlító irodalom és az új humántudományok*. A szerkesztő (szerzőtársai nagy részével együtt) adottnak veszi, hogy a hetvenes évek nyelvi fordulata után a legnagyobb humántudományi esemény a 2000-es évek elejének „global turn”-je, amivel új geo- és ökolitikai világekorszakba lépett az emberiség. E korszak beköszöntét jelzi az egyetemi-akadémiai világban a hagyományos filológiák visszaszorulása, további térvesztése, és az új humántudományi területek megnyílása. A komparatív irodalomkutatás előtt álló gyakorlati kihívás: túl azon, hogy őrzi saját jogán megszerzett irodalomtudományi pozícióit, el kell hogy lássa elméleti és módszertani háttérrel az ökológiai kritika és környezettudomány, a humán orvostudomány, az élelméztudomány, az épített környezet humántudománya, digitális humántudományok területeit – a kultúraközi szemlélet és a nyelvi eltérések „menedzselésére” ő kínáljon módszert és szemléleti kereteket, és ne a szintén ilyen irányba fejlődő kulturális földrajztudomány vagy a környezettudományi antropológia. A most felsorolt „új” humán-tudományágak valójában a globális tőkeáramlás által életre hívott alkalmazott tudományok. A tudományfinanszírozás kétségkívül befolyásolja a tanulmányozható területeket („emergent interdisciplinary areas”), amelyeket egyesek könnyen hajlamosak összekeverni a tudománnyal. Heise írása az abszurd helyzetre gyakorlatias iróniával reagál: teljes komolysággal taglalja a komparatív irodalomtudomány feladatait a „human-animal studies” új humántudományi területén (a nyelvi és értéktörténeti keretek kirajzolása, az eszmetörténeti tematizálás, stb.).³⁶

A helyzetre persze másképp is lehet reagálni, és a szakma tekintélyes művelői láthatóan túlléptek mind az olcsó practicizmus, mind tanácsstalanságát ironia mögé rejtő opportunizmus kísértésén. A globális narratíva kritikájának csak első lépése volt a poliglottizmus visszavétele, az angolszász monokultúra bírálata. Haun Saussy, ugyanebben az ACLA-kötetben, a filológia és a modernitás összefüggésére utal („a modern szellem, azaz a racionalitás, a kritika, a szabad gondolkodás szelleme egy napon született a filológiával; a modernitás alapító atyái a filológusok” – idézi Renant),³⁷ másfelől pedig a globalista ideológia leggyengébb pontjára céloz: a történetiség hiányára, illetve az áltörténetiség kultuszára. Az áltörténetek, a globalizáció triumfalista öngazolásai: miközben a kulturális tőke áramlásának sikertörténetét kínálják Európából a világ kevésbé szerencsés régióiba, manapság „szívélyes fogadtatásra találnak, mert a globalizációs sztorik, jóllehet éppen történeti alapon nagyonis megkérdőjelezhetőek, erősítik intézményeink és közönségünk előítéleteit”.³⁸ Az előítéletek pedig egy irányba tartanak: ha egy érvényes történet van, akkor nincs szükség alternatív történetekre, bezárhatók, összevonhatók először a kis, majd a nagy kultúrák tanszékei – csakhogy ez a nemrég még az összehasonlító irodalom győzelmeként ünnepelt siker, mint Saussy megfigyeli, éppen a komparatiztika alól húzza ki a talajt, lehetetlenné teszi ugyanis a kánonon kívüli, az angol monokultúrától távolabb eső régiók, szerzők, értékek valódi, első kézből való megismerését, végső soron a kánon kritikáját és megújítását. Az utóbbi évek humántudományi diskurzusának komoly fordulata jelentetik itt be: transznacionalizmus nincsen nemzetek nélkül (Klaniczay Tibor pontosan tudta ezt a korabeli internacionalizmus vonatkozásában...), komparatiztika sem létezhet komparálandók nélkül. Az összehasonlító irodalomtudománynak alapvető érdeke a centrumon kívüli, félperiféria- és periféria-országok, régiók irodalomtörténeteinek megírása (azok segítése, akik a megírásra képesítő speciális, helyi tudással rendelkeznek). Semmiféle távoli olvasás, semmiféle angol nyelvi szűrő: a helyi szakemberek nem nyersanyagot kell hogy szállítsanak a nagy amerikai egyetemek „Literary Lab”-jaiba, a bennszülötteknek maguknak kell megírniuk a saját történetüket. Az

³⁶ Ursula K. HEISE, ed., *Futures of Comparative Literature: ACLA State of the Discipline Report* (London–New York: Routledge, 2017).

³⁷ Haun SAUSSY, „Comparative Literature: The Next Ten Years”, in HEISE, *Futures of Comparative...*, 24–25.

³⁸ Uo., 26.

összehasonlító irodalomtörténet csak olyan anyaggal tud dolgozni, amely innovatív, önálló gondolkodás és intellektuális kockázatvállalás eredménye, nem pedig „előregyártott elméleti sillabuszok” alapján készült kompilációk.³⁹

Természetesen ezek az irodalomtörténetek nem azok az irodalomtörténetek, amelyek kizárólag a modernitás esztétikai olvasásmódjának szemüvegével értékelnek, szelektálnak, hierarchizálnak. A „mindent vissza” elve itt lehet nem sikeres – szélesebb, a *litterae* értelmében felfogott kultúr(a)történetekről, az irodalmiság történeteiről volna szó. Ugyanez a helyzet a történeti anyag területi határainak kijelölésével is. A szakma másik nagy alakja, a Meltzl-rehabilitáció kapcsán már említett David Damrosch egyenesen kimondja ugyan, hogy a nemzet kategóriájának kihagyása súlyos módszertani hibája egyes új, transznacionális irodalomtörténeteknek, lévén hogy „az irodalmi termelés egyik legfontosabb terepének nem juttatnak megfelelő figyelmet” – ugyanez a Damrosch azonban joggal figyelmeztet, éppen Meltzl és Brassai példáját használva nemcsak a nemzeti kultúra határait átlépő régiók létére, hanem a nemzeti irodalmak belső tagoltságára is, belső regionális jellegére is.⁴⁰ Nem új gondolatok ezek – hogy olasz példával éljek, a nagy világgégés után nemcsak a kiváló történészek, Chabod vagy Momigliano gondolkodtak el a nagyléptékű történetek elbeszélhetőségének nehézségein és szükségességén, keresték az európai, sőt annál akár szélesebb identitásdiskurzus történeti megalapozásának lehetőségét.⁴¹ Az akkoriban – Momiglianóhoz hasonlóan – szintén Londonban élő Carlo Dionisotti, a kiváló irodalomtörténész, az olasz világháborús vereség tanulságait levonva a nemzeti egység szimbolikus, sőt, ikonikus teljesítményének, De Sanctis olasz irodalomtörténetének a revízióját javasolta, a nemzeti narratívát a regionális narratívákkal kívánta szembesíteni, az elveszett, felülírt történetek kiásásával, reanimálásával gazdagítani az alternatívákat. Figyelmeztetett rá, hogy a nemzeti irodalomnak nincs többé csak története. Története és geográfiája van (*Geografia e storia della letteratura italiana*).⁴² Regionális, nemzeti és európai/globalis identitásdiskurzusok egymást feltételezik, egymás nélkül nem létezhetnek.

A gondolat tehát nem új. A helyzet viszont új. Dionisotti vagy Chabod el sem tudták volna képzelni, hogy a világ nagy egyetemein ne a tibetológiát vagy az albanisztikát, hanem az italianisztikát vagy a germanisztikát fenyegetse az összevonás vagy a megszüntetés veszélye. A *human-animal studies*, a *food studies* vagy az *environmental humanistics* regnálása idején viszont minden elképzelhető. Ennek fényében különösen nekünk, magyarságotkutatóknak, érdemes felfigyelnünk a szokatlanul erős és sarkos megfogalmazásra:

A következő tíz évben a komparatistáknak ki kell állniuk magukért, mindenekezzel azzal, hogy védelmére keljen az úgynevezett nemzeti nyelvi tanszékeknek, amelyek nélkül az összehasonlító irodalom sem tud fennmaradni, hacsak nem mint egy címke a fordításirodalom-kurzusok alapszintű oktatásán.⁴³

Összefoglalva tehát a paradigmaváltás fontosabb elemeit: **1.)** feltűnt a horizonton filológia (filológia és modernitás összefüggése), más szóval a kutatás módszertanának történeti önreflexiója; **2.)** feltűnt általában is történetiségre való igény, elérhető közelségbe került az eredeti cél, a világirodalom-történet írása (amely ugyan egyszerre alkalmaz globális/transznacionális és lokális, regionális, szubnacionális fókuszot, de a nemzeti szempontot, eltérően a korábbi multikulturális korszak modelljétől, nem szitokszóként alkalmazza, hanem a kutatás középpontjában tartja, a nemzeti irodalomtörténetek írását szorgalmazza); **3.)** újrakoncipiálódott az önmeghatározás, mint

³⁹ Uo., 28.

⁴⁰ DAMROSCH, „Világirodalom-történet felé:”, 385.

⁴¹ A háború alatt, 1943–1944-ben tartott egyetemi előadásorozatból az ötvenes évek végére állt össze először a máig klasszikus nagyesszé; a következő kiadást használtam: Federico CHABOD, *Storia dell'idea d'Europa*, a cura di Ernesto SESTAN és Armando SAITTA (Bari: Laterza, 1961)

⁴² Carlo DIONISOTTI, *Geografia e storia della letteratura italiana* (Torino: Einaudi, 1967); jelentőségéről, tudománytörténeti helyéről: Roberto ANTONELLI, „De Sanctis e la storiografia letteraria italiana”, *Quaderns d'Italia* 16 (2011): 31–51.

⁴³ SAUSSY, „Comparative Literature...”, 28.

metadisziplináris olvasásmód: az összehasonlító irodalom nem csak irodalmi művek összehasonlító olvasását jelenti (azt is, egy szűkebb értelemben), hanem bármely kulturális szöveg irodalmi olvasásmódját. Ez az utóbbi különösen fontos elem, hiszen áthidaló lehetőséget kínál a magyarságtudomány egyik alapkérdésére, a nemzeti kánon és a magyar irodalmi kánon szövegeit egy nézőpontból teszi olvashatóvá.

Molière hőisének, Jourdain úrnak a mintájára mi, hungarológusok is felfedezhetjük tehát, hogy „negyven éve prózában” beszélünk. (Éppen negyven éve!). Divatba jöttünk, a fejlődés utolért bennünket. Kérdés, akarunk-e mások lenni,⁴⁴ azaz élünk-e és hogyan a lehetőséggel?

A tanulságok – a magyarságtudomány válaszára

A negyvenes-ötvenes évek nagy komparatista korszakának végét Klaniczay Tibor, Sőtér István személyes tájékozódása hozta közelebb a hazai tudóstársadalomhoz. Klaniczay Tibor szerepe jelentős volt az első kelet-európai összehasonlító irodalmi konferencia 1962-es megszervezésében,⁴⁵ valamint a Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság munkájának elméleti megalapozásában és gyakorlati megszervezésében is. Klaniczay 1992-es haláláig erős személyes kapcsolat- és információs háló kötötte össze a két tudományterületet, a hungarológia ha úgy tetszik, első kézből értesült a komparatiztikai élet hullámainról. (A Társaság köztudottan felvállalta az emigrációban élő – és sok esetben szintén komparatiztikát művelő – tudósok bekapcsolását is a magyar szellemi életbe.)

A komparatiztika válságkorszakára, a kultúrakutató irányzatok megjelenése által hozott kihívásra a magyarságtudomány vezető alakjai (többségükben Társaságunk választmányi tagjai) a kilencvenes években még reagáltak, mind a gyakorlati teendőket illetően,⁴⁶ mind elméleti vonatkozásban.⁴⁷

A fentebb vázlatosan bemutatott újabb fejleményekre, az összehasonlító irodalomtudomány paradigmaváltására, hungarológiai berkekből, a Társaság részéről érdemi reakció eddig nem érkezett, noha nemzetközi szintén egyénileg több tagunk, illetve a Társaság szellemi hálózatához tartozó tudós

⁴⁴ MÜLLER Péter Iván, „Ez a fajta már kihalt...” <https://songbook.hu/lyrics/9790/ez-a-fajta> (hozzáférés: 2021. augusztus 14.).

⁴⁵ VAJDA György Mihály, „Összehasonlító irodalomtudományi konferencia”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 66 (1962): 688–689. Klaniczay Tibor itt tartott, klasszikusnak bizonyult előadása két évvel később jelent meg először, *Marxizmus és irodalomtudomány* című kötetében (Akadémiai Kiadó, 1964); újra közölve: KLANICZAY Tibor, „Egy kelet-európai összehasonlító irodalomtörténet lehetőségei (1964)”, in *Keresztirányok: Közép- és kelet-európai összehasonlító kultúrtörténet*, szerk. BERKES Tamás, Res Publica Nostra: Közép- és Kelet-Európai Összehasonlító Irodalomtudomány 7, 9–17 (Budapest: Balassi Kiadó, 1999). Friss összegzés az Irodalomtudományi Intézetben zajlott és zajló összehasonlító kutatásokról: BALOGH Magdolna, „Mire jó a regionalizmus? A budapesti komparatiztikai műhely módszertanáról és a regionális komparatiztikai kutatások lehetséges irányáról, elfogultan”, *Helikon: Irodalomtudományi Szemle* 65 (2019): 343–356.

⁴⁶ JANKOVICS József és MONOK István, „A hungarológiáról és magyarországi intézményeiről”, *Hungarológia* 2 (2000): 43–50.

⁴⁷ KULCSÁR SZABÓ Ernő, „A (nemzeti) kultúra – mint változékony üzenetek metaforája, avagy emlékműve-e önmagának a hungarológia?”, *Tiszatáj*, 2000/3, 66–77; KULCSÁR SZABÓ Ernő, „Az »azonosíthatatlan« poétikája? – Megjegyzések a hungarológia fogalmának változásaihoz”, in *Hatalom és kultúra: Plenáris előadások és kerekasztal-vitaindítók*, szerk. Tuomo LAHDELMA, JANKOVICS József, NYERGES Judit, Petteri LAIHONEN, Jyväskylä 2002. Hálózati kiadása: <http://mek.oszk.hu/05500/05558/05558.htm#7>. Az ennek nyomán bontakozó vita azonban már nem talált visszacsatolásra a nemzetközi szintén. Jellemző példa a Steven Tötösy által kezdeményezett összehasonlító magyar kultúrakutatói program, amelynek talán legfontosabb kötete, *Comparative Hungarian Cultural Studies* címmel 2011-ben jelent meg, s amelynek bevezetőjében a szerkesztő a legteljesebb komolysággal veti fel a kérdést, idézem, „miért nincs a világszerte működő hungarológiai műhelyek munkáját összefogó egyesület vagy szervezet?” Steven TÖTÖSY DE ZEPETNEK, „The Study of Hungarian Culture as Comparative Central European Cultural Studies”, in *Comparative Hungarian Cultural Studies*, eds. Steven TÖTÖSY DE ZEPETNEK és VASVÁRI Louise O., 11–33 (West Lafayette: Purdue University Press, 2011), 18.

részese volt az ide köthető vállalkozásoknak.⁴⁸ Ideje tehát a hungarológiai kutatók társasága részéről is stratégiai szempontból átgondolni a fejleményeket. Az irodalom, a nemzeti filológiák felértékelődése, a nemzeti és a regionális irodalomtörténet-írás bekapcsolódásának lehetősége egy új metatudományi diskurzusba nem irodalomtudományi belügy, hanem a magyarságtudomány egészének pozícióit érinti (sok évtized után nem rontva azokat, hanem esélyt kínálva az érdekessé válásra). Ha ezt nem mérjük fel, akkor továbbra is tegnapi-tegnapelőtti vitákat folytathatunk.

A megújulást, a szemlélet frissítését és a tanulságok érvényesítését a magam részéről három területen látom sürgetőnek. A *módszerben* (ami bizonyos mértékig feltételezi a tárgy újrakoncipiálást is); a *történetiségben* (ami az új történetek elbeszélhetőségének feltételeként a korábbiak reflexióját s főként a szomszédos kultúrák önelbeszéléseinek folyamatos reflektálását jelöli meg); végül pedig *a tér és a határok* tekintetében (milyen geopolitikai és kulturális térben van értelme a magyarságtudományi szempontú komparatiztikának).

1. Tárgy és módszer

A magyarságtudomány tárgya, az a közös, amelynek megragadására az egyes diszciplínák az embertantól a médiatudományig, az etnológiától az nyelvészetig szövetkeztek: a magyar jellem, szellem, lélek, nemzeti sajátosság. Ha veretesebben – és a történetiséghez jobban ragaszkodva – próbálom megfogalmazni: a magyar génusz. Meglehetősen mozgékony, a tudományos megfigyelés alól természete szerint kisikló tárgy; elődeink vitáinak középpontjában az állt, hogy lényegszerűen vagy csak történeti mozgásában, közvetítettségében ragadható-e meg. A disztinkcióban az arisztotelészi és platóni lélekfilozófia harmonizációjával küzdő humanista nemzedékek dilemmája köszön vissza: mi a lélek, (tökéletes) állapot vagy (örök) mozgás? Mi a magyar lélek, állapot (*perfectio*), Arisztotelésszel: *entelekheia*? vagy mozgás, szüntelen vándorlás (*motus aeternus*), a platóni hagyományt zseniális fordítói trükkel, pusztán egy betűt változtatva visszacsempésző Ciceróval: *endelekheia*?⁴⁹

A régebbi magyar hagyomány a platonista oldalon áll. „Mi a magyar *most*?” – kérdezi Berzsenyi, és e kérdés lényege a „*most*”, az időhatározó, mert Berzsenyi a „magyar” állapotot (*perfectiót*) időbeli mozgásában határozza meg: mi volt a magyar és mivé fajult? A lélek: mozgás. De van itt egy furcsaság: a nemzet saját „örlelkét tapodja” – tehát a lélek nem bennünk van, hanem kívül rajtunk, akár túl is adhatunk rajta valamely „gyermeki puha báb” kedvéért.⁵⁰ A Hunyadi Mátyás királlyá választásának sorsszerűségén elmélkedő Zrínyi Miklósnál ugyanezt találjuk, a génusz az időben mozog, de nem mindig velünk együtt: „Mátyás királynak is választását elébb vigadták meg, hogysen lett. Talám a magyarországi genius, aki akkor hatalmasabb volt a többinél, valamely láttat által hirdettette ki az

⁴⁸ Voigt Vilmos és a nemrégiben eltávozott Szegedy Maszák Mihály közreműködését említhetném a közelmúlt évek egyik legfontosabb kézikönyvében, a John Neubauer-féle közép-kelet-európai irodalmi kultúrák összehasonlító irodalomtörténetében: Marcel CORNIS-POPE és John NEUBAUER, eds., *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th centuries, 1–4* (Amsterdam: Benjamins, 2004–2010).

⁴⁹ Kiindulásul a szakirodalomhoz: Paul Oskar KRISTELLER, „Pier Candido Decembrio and His Unpublished Treatise on the Immortality of Soul”, in Paul Oskar KRISTELLER, *Studies in Renaissance Thought and Letters, 1–4*, Storia e letteratura: Raccolta di studi e testi, 54, 166, 178 193, 2: 281–300 (Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 1984–1996); David J. FURLEY, „Aristotelian Material in Cicero’s De natura deorum”, in *Cicero’s Knowledge of the Peripatetos*, eds. FORTENBAUGH és STEINMETZ, Rutgers University studies in classical humanities 4, 201–219 (New Brunswick–London: Transaction Publishers, 1989), 206–209.

⁵⁰ A vers talányos zárata nekem paradox módon reményt sugall – de ezen a ponton túl a szaktudomány kompetenciája kezdődik. Az értelmezés természetesen a filológiai (ez esetben egyenesen textológiai) munka eredménye lehet csak: SZAJBÉLY Mihály, „Berszenyi Dániel »A magyarokhoz« című ódájának változatai és eszmei-poétikai előzményei”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 83 (1979): 371–386; VADERNA Gábor, „A bárdköltészet lehetőségei: Berzsenyi Dániel 1803-as költeményei”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015): 721–768.

emberekkel”.⁵¹ Zrínyi tehát szintén időindexszel látja el a géniusz tevékenységét. Illyés Gyula személyi azonosítást javasol, amikor a halott Adyra mutat: „Ő volt a magyar anyanyelvűek közösségének eladdig egyetlen jó fényt sugárzó őrlempása, őrlelke, ahogy a géniuszt nevezni kellett volna (a sajtóhibából született nemtő helyett)”.⁵² A metaforizálásnak persze vannak veszélyei és túlzásai – a jeles szellemtörténész Joó Tibor, a *Nyugat*-ban közölt évfordulós laudációjában például Mátyás király helyett Horthy Miklóst azonosítja a nemzet védszellemével: „azon a jagon, hogy egy volt nemzetével: ő volt a nemzet őrlelke”.⁵³

A példával azt akartam jelezni, hogy a géniusz érzékelhetően mozog, mozgásban alakul, de nem mindig látjuk pontosan sem a nyelvi formát (az elnevezést), amiben megjelenik, sem a kultúrtörténeti koordinátákat, amiben jelenti, amit jelent. Illyés „őrlempása” és Berzsenyi „nemzeti őrlelke” között döntő szemléletbeli különbség van, Zrínyi „magyarországi Geniusa” és Joó Tibor Horthy-géniusza között pedig történeti a különbség – de magyarázat nélkül már egyiket sem értjük, nemhogy egyiket a másikhoz képest.

Honnan ered ez a géniusz? Feltehetőleg nem a latin hitvilágból (amelyben a születésünknél segédkező Genius, a *nemző* lélek, amelyet Calepinus 16. századi szótárának emlékezetes nyomdahibája röpített a romantika *nemtőjének* alakjáig), hanem az újplatonikus filozófiai hagyományból. A lelkünket születésünkkor a csillagoktól lesegítő, majd azt az anyagi világból a csillagok közé visszakísérő, részben anyagi természetű (finom anyag, asztrálest jellegű) *okhémáról* van szó, amely bonyolult utakon, Apuleius, majd a 4. századi Szünésziosz műveinek recepciófolyamában összeolvadt az eredetileg önálló lényként ismert daimonnal. Földi tartózkodásunk során ez a lelkünkhöz tapadó finom kísérő-lélek vagy őr-lélek, azaz *genius* közvetít a testbe zárt lélek és a transzcendens világ között, s ahogy szintén Zrínyi mondja, ő ad „oly jelt nekünk, vagy álom által, vagy valami más láttat által, hogy őrizzük magunkat”.⁵⁴

Mármost ez az az őrlelke, *genius*, amely a 17. században megkezdte süllyedését, először az ember egy adott lélekrészével azonosul (a racionális, értelmi lélekrésszel, mint Beyerlinck enciklopédiájában olvassuk), majd a 18. században még lejjebb (beljebb) száll, és a környezeti hatások, illetve öröklött és tanult tulajdonságok együtteseként jellem, karakter, tehetség lesz belőle. Innen rövid az út a hajlamig és a habitusig (és persze lesz majd lejjebb is, egészen a biológiai-fiziológiai szintig, egyfajta életerővé válásig).⁵⁵ A nagy változást az átmenet kora, a 18. század hozza. A 17. századi antik-modern vita

⁵¹ „Mátyás király életéről való elmékedések”, in ZRÍNYI Miklós, *Összes művei*, kiad. KLANICZAY Tibor és CSAPODI Csaba, 2 kötet. (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1958), 1: 595–596.

⁵² ILLYÉS Gyula, *Beatrice apródjai* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981), 330. Illyés a Calepinus-szótárra visszavezetett nyomdahibát emlegeti, amelynek nyomán a Genius a nemző helyett nemtőként származott tovább a szótárakban: SZILY Kálmán, *A magyar nyelvújítás szótára: A kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével, 1–2* (Budapest: Hornyánszky, 1902–1908), 1: 234. A ’szellem, védőszellem’ jelentéshez logikusan társult az eredeti „nemző”, mivel a Geniusról „azt hitték a rómaiak, hogy segítőleg közreműködik az ember nemzésében és születésében”: BENKŐ Loránd, főszerk., *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, 1–3* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1976), 2: 1012.

⁵³ JOÓ Tibor, „Horthy Miklós és kora”, *Nyugat*, 1940/4, 155–160. A metafora alkalmazójának védelmére fel kell hozni: esszencializmusa viszonylagos, hiszen a nemzeti géniusz alatt a lélek által hordozott „magatartást”, habitust ért, amelynek „szellemi tartalma” a hagyománykincs és a kultúra – azaz történelmi képződménynek látja: JOÓ Tibor, *A magyar nemzeteszmé* (Budapest: Franklin, 1939), 179–180. Az elképzelés Kornis Gyulával rokonítható, aki szerint a nemzeti jellemet a nyelv szelleme határozza meg, a nyelv azonban maga is része a „nemzeti géniusz” átfogóbb fogalomkörének: KORNIS Gyula, *A magyar művelődés eszményei, 1–2* (Budapest: Királyi Egyetemi Nyomda, 1927), 1: 1982, 198.

⁵⁴ A fentiekhez, szakirodalommal: BENE Sándor, „Zrínyi álmai”, in *Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára*, szerk. LENGYEL Réka és mások, 140–162 (Budapest: Reciti Kiadó, 2015).

⁵⁵ Németh László bevezetésként idézett írásában éppenséggel a biológiai metaforát használja, amikor a magyar szellem belvilágát, a „milieu intérieure”-t védelmező „határhátról” beszél, amely a maga titkosatos törvényei szerint enged át vagy zár ki idegen környezeti hatásokat. NÉMETH, „A magyarságtudomány feladatai...”, 414–415. A magyar géniusznak korábban természetesen voltak nála kevésbé cizellált definíciói is: „Az ötfele hasadt országtest fölé győztesen csap ki az új eszmény: a *magyar faji géniusz*, a határokat nem ismerő vitális erő, mely addig tolja ki az ország határait, ameddig magyar láb lépni tud.” NÉMETH László, „Új

génusz-fogalma, Fontenelle és Perrault *génie*-je még nagyjából az egyéni lélek karakterjegyeire vonatkozott.⁵⁶ Majd csak 1743-ban jelenik meg a ma már elfeledett francia szerző, François-Ignace d'Espiard sikerkönyve, az egyes nemzetek karakterét klimatikus és történeti hatások összjátékából levezető *Essais sur le génie et le caractère des nations*, amely jelentős mértékben hatott Montesquieu nagy művére, a *Törvények szellemére* (1748) – ám a hatás visszafelé is működött, Espiard munkájának 1752-es kiadása már a *L'esprit des nations* címet viseli.⁵⁷ Ezzel indul a nemzetkarakterológia tudományos kutatása, amely lecseréli a retorikai hagyomány *epideiktikon* *genus*ának toposzkészletét, a nemzet, a származás és a fizikai jegyek dicséretének és kárhoztatásának antik eredetű *locusait*. Közben az eredeti, platóni ihletésű jelentést az esztétika születő tudományának zseni-fogalma tartotta fenn: Shaftesbury híres génusz-definíciójának platóni vonatkozásai közismertek,⁵⁸ de az ő gondolata sem a semmiből nő ki, hosszú poétikatörténeti előzményekre, a *furor poeticus* körüli 16–17. századi, főként itáliai vitákra tekint vissza. Erre is van korai magyar példánk: a Héliodórosz *Kharikeiáj*át versben fordító (tehát bonyolult imitációs manőverekre vállalkozó) Gyöngyösi István művének ajánló szövegében már jelzi a modern alkotásmód lehetőségét is, méghozzá éppen a génuszhoz kapcsolva: „Könnyebb volt volna nékem *magam elméje geniusát követve* írnom valamely más ujságot...”⁵⁹

A kétféle génusz (a nemzeti jellem és az ihletett zseni) Madame De Staëlnél (*De l'Allemagne*, 1813) még dialektikus viszonyban van egymással. Egy nép „génusza” az adott nép kiemelkedő szellemeinek („génuszainak”) karakterjegyeiből alakul, formálódik az idők során. Ez a dinamikus viszony a későbbi, főként német romantikus gondolkodásban elmosódik, az okozat okká válik, Herder és követői számára már a nép lelkéből, génuszából nőnek ki az igazi lángelmék, azaz nemzeti (népi) karakter nem következménye, hanem előfeltétele a zsenialitásnak. A magyar romantikus nemzetkarakterológia Herder nyomán jár. Még az a Schedius Lajos, is, aki nevezetes alaptanulmányában (*A Nemzetiségről*, 1817) a franciákra, Espiard-ra, Montesquieu-re hivatkozik, statikusan határozza meg a tárgyat: a nemzeti lét princípiuma a „Nemzet Lelkében (National-Geist)” áll; ez pedig nem más, mint „az első eredetben kapott belső erányozás”, valamiféle programkód, melyet a nemzet a kezdet kezdetétől „állandóul” követett.⁶⁰

A *módszertanra* térve, a magyarságtudomány mégis jobban teszi, ha Madame De Staëlna szavaz. Az a bizonyos *genius nationis* ugyanis, amelyet kutatunk, mozgásban formálódik, s a nemzet éppen hogy nem követte „állandóul” a kezdetek kezdetétől. Szinte minden „génuszunk” Janustól, Balassitól és Zrínyitől Adyig, Weöresig és tovább, a mai napig, alakított rajta, sőt, sokszor sokszor szembefordult vele, felforgatva az elődök munkája nyomán „nemzeti jellemként”, karakterként lerakódott kulturális emlékezeti rétegeket. Mindig „most” és újra csak „most”, mert minden jelentős szellem a jelenben akar hatni. Az „örlelkét” tapodó nemzet, már maga is szinte halott génusz, lárvaszerűen visszajáró kísértet („sybarita váz”), mondja Berzsenyi, a sokkoló hatásra törekedve. Vagy: „Édes hazám, szerettelek” – búvöli az ősi nyolcast Kemény István, finomabb eszközökkel, s egy toposz idézetével, mellette meg egy igeidő megváltoztatásával gyökeréig rendezi át a hagyományt, kavarja fel a nemzeti emlékezetet.⁶¹ A közköltészetben, az iskolai oktatáson, a vallási rítusokon, a rockzenén és a slágereken keresztül a folklórból leérő (s ott jel- és jelképrendszerré szervülő, egy kultúra nyelvéné

reformkor felé (1928)”, in NÉMETH László, *Sorskérdések*, 38–43 (Budapest: Magvető Kiadó–Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989), 42 (kiemelés tőlem – B. S.).

⁵⁶ Charles PERRAULT, *La génie : Epistre a monsieur De Fontanelle* (Paris: J. B. Coignard, 1688); Ann JEFFERSON, *Genius in France: An Idea and Its Uses* (Princeton–Oxford: Princeton University Press, 2015), 23.

⁵⁷ Ignace d'ESPIARD, *Essais sur le génie et le caractère des nations*, 1–3 (Brussels, 1743). A későbbi kiadásról és a hatásról: David Avrom BELL, *The Cult of the Nation in France: Inventing Nationalism, 1680–1800* (Cambridge: Harvard University Press, 2001), 10–11.

⁵⁸ BODROGI Ferenc Máté, „Az esztétikai csúcsművészet lehetséges helye az integrál szemléletben: A gentleman eszmény példája”, *Palócföld* 58 (2012): 52–72, 61.

⁵⁹ Ez egyúttal, s nem véletlenül, a szótári példák is: BENKŐ, *A magyar nyelv...*, 3: 1045–1046.

⁶⁰ SCHEDIUS Lajos, „A nemzetiségről”, *Tudományos Gyűjtemény*, 1817/1, 57–61, 61. Lásd róla BALOGH Piroska, *Ars scientiae: e. Közéletek Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz*, Csokonai könyvtár 38 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007), 294–299.

⁶¹ KEMÉNY István, *Búcsúvers*. Első megjelenése: *Holmi*, 23 (2011), 143–144.

szilárduló) hatások sokszor hosszú idő elteltével kapcsolódnak vissza az alkotó géniuszok erőterébe – hogy ott idézetként, az elveszett origó poétikai kódjaként korrigálják az éppen zajló emlékezetépítő folyamatokat.

Példáim irodalmiak voltak, ami persze nem jelenti azt, hogy a magyar jelleg, karakter formálódását egy zenetörténész, egy nyelvész, egy művelődéstörténész a maga területéről vett hasonló példákkal ne tudna hasonlóan szemléltetni. Az irodalom egy a nemzeti géniusz megnyilvánulási lehetőségei között. Az irodalomtudomány azonban a többi hungarológiai tudománnyal szemben egyfajta koordináló szerepet is betölt. Úgy gondolom, hogy a magyarságtudomány olyan viszonyban áll az egyes diszciplínákkal, mint a retorika kompetenciája az egyes praktikus tudományok és mesterségek (tekhnek) kompetenciájával. A retorikai mesterség, a *tekhné rhétoriké* csak egy *ars* a többi közül, ám ugyanakkor mégis közös terepe a többinek. A rétornak mindenhez értenie kell, be is lép az egyes tekhnek területére (példáit, enthümémáit egyaránt hozhatja a politika, a költészet, az etika, az ökonómia területeiről), de egy adott ponton túl nem ér a kompetenciája, onnan kezdve már az egyes *arsok* sajátos szempontjai és belső törvényei érvényesülnek.⁶² Hol ez az „adott pont”? Minden esetben máshol – sőt, radikálisabb nézetek szerint olyannyira mozog, hogy pontszerűen nem is létezik. Az ebből adódó módszertani alapelv: a kompetenciasávok és határaik nem statikusak, történeti jellegükkel mindig számolni kell. A hungarológia interdiszciplináris mezőjén ugyanilyen egyszerre mellé- és fölérendelt helyzetben van az irodalomtudomány; egyszerre szakdiszciplína (mint irodalomtörténet és történeti poétika) és a többi tekhnek párbeszédének kereteket, terminológiát, közös terepet kínáló metadisziplína (mint összehasonlító irodalomtudomány). Ezt a módszertani megfontolást persze lehet vitatni; pontosan azóta, amióta a magyarságtudomány mint összehasonlító irodalomtörténeti stúdium megszületett.

2. Történetiség, aktualitás

A nemzeti géniuszok kánont formálnak, a kánon belső szerkezete elbeszélő szerkezet. Lehet például mentalitástörténeti szempontból tipikus a narratíva műfaja (tragédia, románc, stb.), de akárhogy is: egy eleve adott, vagy éppen kész előfeltevések birtokában megcélzott narratíváról beszélünk. A történeti komparatiztika nézőpontjának feltűnése viszont eleve alternatív történetek lehetőségét veti fel. A nemzeti kánonok többsége Közép- és Kelet-Európában, ahogyan azokat a 19. században megformálták, átgázolt más hagyományokon, olyan történeteken, amelyek nem folytatódtek, vagy eleve csak lehetőségként voltak jelen. Ezeket a nem folytatódó, megszakadt, valaha *in spe* létező szálat az összehasonlító filológiai kutatások feltárhatják (a nemzeti filológiák által feltárt anyag éppen összehasonlító vonatkozásban lesz érdekes!), rekonstruálhatják, bevonhatják őket a kurrens kulturális diskurzusba, akár még az élő irodalmi folyamatokba is. A vesztés történetek akár egy-egy kulturális rendszer megújulási erőforrását is jelentik. Az első látásra távoli hasonlat, a nemzeti emlékezet RAM-járól és tárhely-memóriájáról („storage-memory”) nagyon is ide illik. Komáromy Zsolt alkalmazta igen meggyőzően a már említett, általa szerkesztett kötet magyar Wordsworth-recepcióról szóló tanulmányában. A tavi költő keresetlen egyszerűsége, stilizálás híján való „népiessége” a népnemzeti hullám idején s később is (a népies irodalmat kanonizáló irodalomtörténészek részéről) beépíthetetlennek bizonyult a magyar irodalomtörténet „fővonalába”. A merevlemez memóriájában azonban fellelhetőek Wordsworth verseinek nem csak a félresikerült árvalányhajasító, hanem az eredeti szövegek hétköznapi nyelvi regiszterét visszaadó fordításai is. A tanulmány ezeket mintegy felkínálja költői kortárs praxisnak és műfordítói recepciónak – abban a jogos reményben, hogy egy új rátekintés komoly eséllyel veszi észre bennük a ’népi’ regiszter kidolgozásának új lehetőségeit.⁶³

⁶² ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, ford. ADAMIK Tamás (Budapest: Telosz, 1999), 37 (1358a)

⁶³ Zsolt KOMÁROMY, „»Wordsworth in Hungary«: An Essay on Reception as Cultural Memory and Forgetting”, in *Worlds of Hungarian Writing: National Literature as Intercultural Exchange*, eds. András KISÉRY, Zsolt KOMÁROMY és Zsuzsanna VARGA, 29–52 (Madison: Fairleigh Dickinson University Press, 2016).

A módszer persze az ellenkező irányban is működik, illetve működtethető, a bevett elbeszélések, a megkövesült toposzok dekonstrukciójára is alkalmas. A komparatív szemléletű filológia szelíd felforgató módszere a „pozitívista hatástörténeti adathalmazozás” (minden posztstrukturalista elméletalkotás réme), melynek nyomán nem egyszer tősgyökeresnek, szinte örökérvényűnek hitt magyar szövegek, szállóigévé vált kijelentések háttérében mutatja ki az „idegen” hatást, az átvételt. Amivel persze a magyar géniusz többnyire nem veszít, hanem nyer. Az egyik legkézenfekvőbb példa Zrínyi Miklósé. A *Ne bántsd a magyart* (avagy: *Az török áfium ellen való orvosság*) című röpiratának sokat idézett részlete a „Csúfsága lettünk a nemzeteknek...”⁶⁴ kezdetű rész, melyet a nemzeti jellemmel, a magyar géniusszal foglalkozó irodalom rendszeresen idézett és idéz. Többnyire Széchenyi István társaságában, mint a magyar nemzeti önostorozás praxisának karakterisztikus, a magyarokra jellemző példáját.⁶⁵ Nemrégiben, javíthatatlan újpozitívista adathalmazozóként, arra figyeltem fel, hogy a költő és politikus Lipsius-köteteinek egyikében, jelesül a *Politika* címűben, a kor divatos újszoikus filozófiai irányának best-sellerében, egy adott helyen feltűnően sok aláhúzás, figyelemfelkeltő jel, marginália található. Innen már csak egy lépés volt a a szöveghelyek összevetése és a forrás azonosítása, melynek nyomán kiderül: a magyar realista önbírálat összövegének lehangzatosabb kiszólásai Lipsiusnak a német nemzet ellen intézett, az ősi germán vitézség és fegyelem elhagyását kárhóztató vádjait fordítja magyarra.⁶⁶ Ezzel egy szinte öröknek hitt nemzeti karakterjegy kerül történeti mozgásba, azon belül pedig kapcsolatba a modernitás európai kezdeteinek sztoikus fogantatású narratívájával. Egyszersmind újabb összehasonlító perspektíva nyílik a kérdés felvetésével: vajon a régió belül (a Balkántól a Baltikumig) milyen mértékben tudott a neosztoicizmus a modernitás felé induló mozgás motorja lenni? (Logikusan, hiszen a felekezeti különbségek áthidalójaként alkalmas volt rá, mégsem mindenütt töltötte be ezt a szerepet.) Ha a magyar géniusz csak mozgásában volt megragadható, miért gondolnánk, hogy a horvát, a szerb, a román, a cseh vagy a lengyel statikus volna? A mi a 'magyar most?' kérdésnek csak a 'mi a német most?'-hoz, a mi a 'francia most?'-hoz képest van értelme, s annak is főként akkor, ha múltidőben is képesek vagyunk átfordítani a kérdést. Kémiai esszenciák összehasonlíthatók, nemzeti tulajdonságok nem, csak a róluk szóló történeti elbeszélések, amelyek vagy eleve léteznek, vagy éppen a komparatista kérdésfeltevés kényszeríti ki a megírásukat.

A történeti vizsgálódás azonban veszélyes üzem. A fordításirodalom kutatása, a műfajtipológiai párhuzamok sorakoztatása bizonyos esetekben távol áll a szelíd filológiai andalgástól, és a tarka lepkefajok hasonlóságának békés felegyzésétől. Kelet- és Közép-Európában az „esetek” többsége ilyen: az sem tipológiai kapcsolat, ami annak látszik, a konfliktusok története átszövi a teret és az egymába érő elbeszéléseket. Lássunk erre is egy tankönyvi példát. A romantika virtuális nemzetépítésének egyik kedvelt műfajcsoportja az utazási irodalom (az utazásmódszertan, a *methodus apodemica* későhumanista ideálját, az egyén képzésének megkoronázását már a 17. században felváltotta itt egy korai nemzetkarakterológia, amelyben szintén a világelső közé tartozunk, emlékeztetnék Szepesi Csombor Márton *Europica varietasára*, 1620-ból). A pozitív nemzeti önképet olykor nem árt megtámasztani a szomszédok kevésbé jóindulatú karakterizálásával sem. Kazinczy *Erdélyi utazásából*

⁶⁴ Csúfsága lettünk a nemzeteknek és magunknak, ellenségünknek, valahunnan jön reánk, prédájává. Miért? a vitézségnek disciplinája meg nem tartásáért, a részegségért, a tunyaságért, az egymás gyűlöléséért, és ezer ilyen vétkünkért.” ZRÍNYI, *Összes művei, I–II*, 1: 652.

⁶⁵ Az átlagos példa: „A költő Zrínyi Miklós, kinek nagy terve, páthosza, erélye, tehetség s tragikus sorsa annyira hasonlítanak Széchenyi Istvánéhoz, amikor szintén változtatni akart a magyar élet szomorú rendjén, *Áfiumában* legelőször is tükröt tartott nemzete elé [...] »Csúfsága lettünk a nemzeteknek...«...” FIEDRICH István, *Gróf Széchenyi István élete, 1–2* (Budapest: Szent István Társulat, 1915), 1: 127. A legismertebb szöveg e tekintetben: SZEKFI Gyula, „A magyar jellem történetünkben”, in *Mi a magyar?*, szerk. SZEKFI Gyula, 489–556 (Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1939), 537. Ugyanebben a kötetben Keresztury Dezső, noha nem éppen ezt a helyet, de az *Áfiumot* idézi hangsúlyosan, mint a magyar géniusz politikai összetevőjének legjobb példáját („A harci és művelődési erény mellett pedig mind nagyobb szerep jut a magyar politikai géniusz realista képviselőinek...”): KERESZTURY Dezső, „A magyar önismeret útja”, in SZEKFI, *Mi a magyar?*, 137–168, 149.

⁶⁶ Részletesen: BENE Sándor, „A sztoikus Zrínyi”, in *MONOKgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. NYERGES Judit, VERÓK Attila és ZVARA Edina, 69–86 (Budapest: Kossuth Kiadó, 2016), 84–85.

valóságos szász-magyar konfliktusok sorozata alakult, lévén hogy a szerző nem tartózkodott a negatív népkarakterológiai sztereotípiák közzétételétől, a szászokat civilizálatlan, lélektelen és durva „medvefajként” jellemezte.⁶⁷ Már ez is megingathat bennünket abban a hitben, hogy az utazási irodalom veszélytelen műfaj – de talán ütősebb hatású, ha olyan példát olvasunk mellé, ahol mi vagyunk a „szászok”.

Ivan Kukuljević Sakcinski úti levelei az 1840-es években keletkeztek, Ljudevit Gaj illírista *Danica* folyóirata közölte őket. Kukuljević Sakcinski célja a vágyott délszláv állam, valamint az össz-szláv politikai integráció kulturális körvonalainak letapogatása – mindebben a fő akadályt természetesen a magyarok jelentették, már csak a pusztá létezésükkel is. Leírásuk ennek megfelelő a levelekben. A Bécsből Pestre hajóval érkező horvát költőt és tudóst elbűvölik az út közben látott várromok, Budáról letekintve pedig elelmélkedik az első pesti benyomások felületességén:

Bárhova megy az ember, hatalmas magyar nyelvű feliratokat lát, s ami még inkább feltűnő, az utcákon jórészt csak magyar szót hallani: a gyerekek, akik az iskolába mennek, a zsidó, aki valamit el akar adni, a cigány, amikor be akar csapni, a jurátusok, akik az egyetemre vagy a Pilvax kávéházba indulnak, mind magyarul beszélnek. Ámde mindennek az oka semmi más, mint a pusztá érdek. Ha idővel valamely másik nyelv szolgálja majd jobban az emberek érdekeit, a magyar éppúgy csak pusztá rom marad a többi magyarországi nyelvek között, mint amilyen elhagyottak a magas Visegrád, vagy Nyitra és Árva magányos várai a mai virágzó városok között.⁶⁸

Van tehát remény a területfoglalásra még ott is, ahol nem a szláv szó uralkodik. Pesten fel is keresi a dicső Ján Kollárt, aki éppen két évvel azelőtt jelentette nagy lírai eposzának, a *Slávy dcerának* (A szlávosság leánya) öt részre bővített új kiadását – ebben persze jut hely a magyarok számára is, az V. „Acheron” című részben, ahol Belzebúb bűzös tóban főzi az együvé tartozókat (Árpádot, Batu kánt és a többi szlávnyúzókat), az áruló – mert horvát származású – Dugonics pedig kutyanyelven (magyarul) ugat versenyt az ördögökkel.⁶⁹ A szonettek fölött összehajolva az alapító atyák a széthúzó szlávok lelki egyesítésének (*centralizacia duševna*) szükségességéről, az országos („ausztriai”) szláv találkozókról, esetleg azok intézményesítéséről, irodalmi és gazdasági egyesületszervezésről ábrándoznak. A történelmet sem árt néha megsegíteni: hamarosan éppen Kukuljević-Sakcinski lesz a Pest ellen vonuló Jelačić tábornok fegyver- és hadianyag-utánpótlásának megszervezője (Milánóban végezvén tanulmányait, ő utazott Radetzky tábornokhoz a segítségért).⁷⁰ Komparatista szempontból mindehhez (főként az idézett útleírás-részlethez) annyi tehető hozzá: valószínűleg Kölcsey utolsó versének (*Zrínyi második éneke*) egészen sajátos, szó szerinti értelmezésével állunk szemben. „És más hon áll a négy folyam partjára, / Más szózat és más keblü nép...” Általánosabb vonatkozásban pedig: ezen a terepen a konfliktusok történeti elemzése sem takarítható meg.⁷¹

⁶⁷ KAZINCZY Ferenc, *Erdélyi levelek*, s. a. r. SZABÓ Ágnes, Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013), 48, 550–551. A konfliktus bemutatása: SZABÓ Ágnes, „A szászok lázadása – avagy a vérremenő irodalom esete Kazinczynál”, in *Leleplezett mellszobor: Nyomozások Kazinczy birtokán*, szerk. CZIFRA Mariann, 146–172 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2009).

⁶⁸ Forrásokkal és szakirodalommal: BENE Sándor, „Az ajándék”, in *Művészet és mesterség: Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére, 1–2*, szerk. HORN Ildikó és mások, 2: 253–278 (Budapest: L’Harmattan, 2016), 275–277; az itt idézett hely: uo. 276.

⁶⁹ Vö. uo., 276, 83. j.; a szélesebb kontextushoz: SZÖRÉNYI László, „Szöveggondozás – magyar módra: Delfinológiai vázlat”, in SZÖRÉNYI László, „Multaddal valamit kezdeni”: *Tanulmányok*, JAK Füzetek, 250–277 (Budapest: Magvető Kiadó, 1989); SZÖRÉNYI László, „»Ha a magyar szóból a tót kimaradna«”, in SZÖRÉNYI László, *Philologica Hungarolatina: Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról*, 161–169 (Budapest: Kortárs Kiadó, 2002).

⁷⁰ Stjepan ANTOLJAK, *Hrvatska historiografija: Drugo, dopunjeno izdanje* (Zagreb: Matica hrvatska, 2004), 398.

⁷¹ Természetesen nem könnyű a résztvevő megfigyelő szerepköréből hátrébb lépni, hiszen éppen a történeti folytonosságok miatt az értelmezők is könnyen bevonódnak a konfliktustörténetbe. Remek példa ennek elkerülésére (s egyúttal Kollár szerepének értékelésére is): FRIED István, „Egy kis Vörösmarty-filológia”, *Irodalomtörténet* 99 (2018): 3–18.

3. Az összehasonlítás tere

Németh László véleményével ellentétben, a „faji génusz vitális ereje” nem addig „tolhatja ki az ország határait, ameddig magyar láb lépni tud”, hanem addig, amekkora területet nemzeti elbeszéléssel ki tudunk tölteni. Erről a felismerésről szól a földrajztudomány és az irodalomtudomány legújabb fúziós modellje, az ún. „térbeli fordulat”, a „spatial turn” irodalma.⁷² A nemzeti azonban csupán a lehetséges integrációs elbeszélések egyik szintje. A kelet-európai népeknek végülis két nagy közös és egymással is összefüggő történetük van, az Európa-történet és a modernitás-történet. A nemzet, mint példa (a nagyelbeszélés exempluma) és mint projekt az utóbbi, modernitás-történetnek a terméke, de közvetve, a narratológia logikája révén, az előbbihez is szorosan kapcsolódik. A történeteket ugyanis végig kell mesélni. Ha a nemzet maga saját régióinak és sokszor eltérő nyelveinek sikeres belső integrációjáról szóló elbeszélés terméke, s ha a régiók történetét – az irodalom geográfiáját és etnográfiaját – elbeszélni sem lehetne e külső nemzeti nézőpont nélkül, akkor logikus a következtetés: a nemzetek története, s különösképpen a nemzeti génuszok összehasonlító története értelmezhetetlen egy külső, európai elbeszélő pozíció híján. Európa és a nemzet egymást feltételezik, a nemzet alatti lokális génuszoktól nem lehet azonnal az összeurópai vagy világirodalmi génuszokig ugrani. Esett már szó a 19–20. századi kelet-európai irodalmi kultúrák kiváló összehasonlító kézikönyvéről, a John Neubauer által koncipiált *History of the Literary Cultures of East-Central Europe* négy kötetes vállalkozásáról.⁷³ A kiváló szerzőgárda közös módszertani alapelve a nemzeti elbeszélések demisztifikálása, a párhuzamos narratívák nemzet alatti (városok, szerzők) vagy fölötti (országhatárokon átnyúló régiók, műfajok, irodalmi intézmények) referenciákhoz kötése volt. A harmadik kötet két fő fejezetblokkja például a népköltészet múltat kreáló potenciálját, valamint a nemzeti irodalomtörténetek kollektív identitásképző szerepét járja körül.⁷⁴ Erre mondhatnánk a misztika hagyományból véve az analógiát: negatív teológia. A mellőzni, felülírni, mítosztalanítani kívánt nemzeti éppen a maga hiányával, megnevezhetetlenségével válik a számtalan apró történetből összeálló nagyelbeszélés szervező erejévé, rejtett narratológiai centrumává.

Ám amint ezzel a tulajdonságával számolunk, a nemzeti tér az összehasonlító elbeszélés (a magyarságtudományi génusz kutatás) hasznos narratológiai segédeszközévé válik. Részint mint cél, részint mint kiindulópont. Részint mint cél, részint mint kiindulópont. A tájegységek és nemzeti tér alatti kulturális régiók közötti vetélkedés tétje, hogy melyik régió szerez vezető szót a egységesülő nemzeti diskurzusban – a magyarságtudomány feladata pedig az, hogy számon tartsa, történetileg reflektálja e folyamat sokszálúságát. A nemzeti narratíva valójában regionális narratívák együttese – az olasz irodalomtörténetet a második világháború után megújító Carlo Dionisotti gondolata minden nemzeti kulturális narratívára érvényes: az irodalomnak nincs története, csak története és földrajza együtt. A genetikus-organikus nemzeti térszemlélet kontrollja, történeti kritikája, az areális hatások tanulmányozása: ismét csak nem irodalomtörténeti belügy. A nyelvi határtalanítás programja a nyelvtudományban is feltételezi a térbeli kontaktusok kutatását, a határok, a terminusok folyamatos vizsgálatát – hogy egyéb példákat most ne is említsek.

A nemzeti kulturális tér a mi esetünkben eleve egy politikai határokon túlterjedő régió tere is. Kiindulópontja tehát nem csupán egy európai integrációs történetnek (amely a magyar történelem egészét tekintve egy nagy és talán sikeres migránstörténet), hanem egy globális integrációnak is. De fordítsuk meg egy pillanatra az optikát, és ne csak azt keressük, hol van a magyar kultúra a világban, hanem azt is, hogy hol van a „világ” kulturális geográfiája a magyar határon belül. Csaplovics János sokat idézett gnómája, a „Magyar Ország Európa kitsinyben” legalább virtuális értelemben kiterjeszthető: a magyar irodalom révén Magyarország a világ is, „kitsinyben”, még hozzá jelentős

⁷² Új áttekintés: LÁSZLÓ Laura, „Irodalom és kartográfia”, *Helikon: Irodalom- és Kultúratudományi Szemle* 60 (2019): 138–155

⁷³ CORNIS-POPE és NEUBAUER, *History of the...*

⁷⁴ Uo., 3: 269–428 („Forging Primal Past: The Uses of Folklore”, „Literary Histories: Itineraries of National Self-Images”).

részben távolba szakadt (olykor hazatért) migránsainknak köszönhetően. Valahányszor őket olvassuk (gyorslista: Mikes Kelemen, Ferdinandy György, Határ Győző, Lénárd Sándor, Agota Kristof...), annak nyomán mindig újra és újra kell rendeznünk magunkban a saját nemzeti emlékezetünket; ha nem is gén-, de legalább géniuszmódosításra kényszerülünk. Kalifornia, Brazília, Törökország, Szicília – belépnek a nemzeti térbe, mint Párma a franciába Stendhal, vagy Róma az angolba Keats révén. Esterházy Péter írta egyszer, újragondolva a szekfűi kérdést:

A magyarságunk [...] elválaszthatatlan tőlünk, a létünkötől. De azt azért nem gondolom, hogy volna magyar jó, magyar érték, hanem érték van, s ha itt, akkor az magyar. Így van, illetve így nincs magyar génius, szellem és szellemiség. Az itt-tel átítatott szellemiség a magyar szellemiség.⁷⁵

Igaz, szellemes, de tegyük hozzá: az a bizonyos „itt” nem üres hely, amit a következő évezred „néger tudósai” kifognak majd a pannón tenger aljáról. Hanem történetekkel telített, egymásnak sokszor ellentmondó önmeghatározásokkal telebeszelt (teleírt, sőt, teleénekelt) hely. Olyan hely, ahol a 44. utca sarka a Kresz Géza végén bukkan fel Kern András Újlipótvárosában.⁷⁶

A távolságot a fordítás csökkentheti, ha meg nem is szüntetheti. Az utolsó példámot éppen Budapest-New York viszonylatban, a populáris kultúrából hozom, jelezni akarván, hogy a geokulturális tér mélységében is tagolt, s hogy a „közköltészet” ezen a terepen sem a köz költészete, hanem egyéni teljesítmények eredménye; a magas irodalom egyre inkább tudomást vesz erről, s lassan a társadalmi térben is *spatial turn* elébe nézünk. Kora tizenévesen nem egyszer fordultam meg Beatrice-koncerten s így volt némi fogalmam a korai punk ikonikus zenekaráról, a Ramonesről. „Beat on the brat, beat on the brat, beat on the brat with the baseball bat, oh yeah...”⁷⁷ Nagy Feró kongeniális fordításának minden egyes szavát érdemes ízlelgetni: „Üss a kölökre, üss a kölökre, üss a kölökre a lapátnyéllel, oh yeah...”⁷⁸ Baseball-ütőt látni is alig láttam akkoriban, ezért csak később értettem meg, hogy a lapátnyél a lefordíthatatlan lefordítása, a szó helyett annak szociokulturális kontextusát hozza közel a babos kendős közönséghez. A ’baseball bat’ terminus a komparatív irodalomtudomány „untranslatable” tézisének tökéletes illusztrációja lehetne – és mégis le lehet fordítani. Pontos megfelelés persze nincs, mint hiánytalan megértés sem. Valahol félúton (Kőbánya és Brooklyn között) mégis gazdagodik vele a magyar génius. A tanulság baseball-ütő és szívlapát formájában egyszerre csap le azokra a komparatistákra, akik elfelejtik John Neubauer leckéjét: „A globalizáció itthon és szomszédainknál kezdődik”.⁷⁹

⁷⁵ ESTERHÁZY Péter, „A semmiről, a mindenről”, in ESTERHÁZY Péter, *Egy kékharisnya feljegyzéseiből*, 239–245 (Budapest: Magvető Kiadó, 1994)

⁷⁶ KERN András, „Látlak, Amerika” (1985): <https://songbook.hu/lyrics/34237/latlak-amerika> (hozzáférés: 2021. augusztus 14.).

⁷⁷ „Beat on the Brat...” (1976): <https://genius.com/Ramones-beat-on-the-brat-lyrics> (hozzáférés: 2021. augusztus 14.).

⁷⁸ NAGY Feró: „Üss a kölökre...” (1979): <https://songbook.hu/lyrics/3514/uss-a-kolokre> (hozzáférés: 2021. augusztus 14.).

⁷⁹ JOHN NEUBAUER, „A globalizáció otthon és a szomszédoknál kezdődik (Megjegyzések a Közép-kelet-európai irodalmi kultúrák története című munkához)”, *Helikon: Irodalomtudományi Szemle* 65 (2014): 528–540.

Irodalom

- ANTOLJAK, Stjepan. *Hrvatska historiografija: Drugo, dopunjeno izdanje*. Zagreb: Matica hrvatska, 2004
- ANTONELLI, Roberto. „De Sanctis e la storiografia letteraria italiana”. *Quaderns d'Italia* 16 (2011): 31–51
- APTE, R. Emily. „The »Invention« of Comparative Literature, Istanbul, 1933”. *Critical Inquiry* 29 (2003): 253–281
- APTER, Emily. *The Translation Zone: A New Comparative Literature*. Princeton: Princeton University Press, 2006
- APTER, Emily. *Against World Literature: On the Politics of Untranslatability*. New Left Books. London–New York: Verso, 2013
- APTER, Emily. „Preface”. In *Dictionary of Untranslatables: A Philosophical Lexicon*, edited by Barbara CASSIN, 15–25. Princeton–Oxford: Princeton University Press, 2014
- ARISZTOTELESZ. *Rétorika*. Fordította ADAMIK Tamás. Budapest: Telosz, 1999
- AUERBACH, Erich. „Philology enad Weltliteratur (1952)”. In *World Literature: A Reader*, edited by Theo D’HAEN, César DOMÍNGUEZ és Muds Rosendahl THOMSEN, 65–73. Routledge Literature Readers. London–New York: Routledge, 2013
- BALOGH Piroska. *Ars scientiae: e. Közelítések Schedius Lajos János tudományos pályájának dokumentumaihoz*. Csokonai könyvtár 38. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007
- BALOGH Magdolna. „Mire jó a regionalizmus? A budapesti komparatiztikai műhely módszertanáról és a regionális komparatiztikai kutatások lehetséges irányáról, elfogultan”. *Helikon: Irodalomtudományi Szemle* 65 (2019): 343–356
- BASNETT, Susan. „Reflections on Comparative Literature in the Twenty-First Century”. *Comparative Critical Studies* 3 (2006): 3–11
- BELL, David Avrom. *The Cult of the Nation in France: Inventing Nationalism, 1680–1800*. Cambridge: Harvard University Press, 2001
- BEMONG, Nele, Mirjam TRUWANT és Pieter VERMEULEN, eds. *Re-Thinking Europe: Literature and (Trans)National Identity*. Studies in Comparative Literature 55. Amsterdam–New York: Rodopi, 2008
- BENE Sándor. „Zrínyi álmai”. In *Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára*, Szerkesztette LENGYEL Réka, CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, KISS Margit és LÉNÁRT Orsolya, 140–162. Budapest: Reciti Kiadó, 2015
- BENE Sándor. „Distancia, 1”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015): 585–612
- BENE Sándor. „A sztoikus Zrínyi”. In *MONOKgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerkesztette NYERGES Judit, VERÓK Attila és ZVARA Edina, 69–86. Budapest: Kossuth Kiadó, 2016
- BENE Sándor. „Az ajándék”. In *Művészet és mesterség: Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére, 1–2*, szerkesztette HORN Ildikó, LAUTER Éva, VÁRKONYI Gábor és HILLER István, 2: 253–278. Budapest: L’Harmattan, 2016
- BENKŐ Loránd, főszerk. *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, 1–3*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1967–1976
- BERKES Tamás, szerk. *Keresztirányok: Közép- és kelet-európai összehasonlító kultúrtörténet*. Res Publica Nostra: Közép- és Kelet-Európai Összehasonlító Irodalomtudomány 7. Budapest: Balassi Kiadó, 1999
- BERNHEIMER, Charles, ed. *Comparative Literature in the Age of Multiculturalism*. Boston: The Johns Hopkins University Press, 1995
- BERNHEIMER, Charles. „Comparative Literature at the Turn of the Century (1993)”. In *Comparative Literature in the Age of Multiculturalism*, edited by Charles BERNHEIMER, 39–48. Boston: The Johns Hopkins University Press, 1995
- BODROGI Ferenc Máté. „Az esztétikai csúcsművészet lehetséges helye az integrál szemléletben: A gentleman eszmény példája”. *Palócföld* 58 (2012): 52–72
- BOTH, Ioana, Ayşe SARAÇGİL és Angela TARANTINO, a cura di *Storia, identità e canoni letterari*. Firenze: Firenze University Press, 2013
- CASSIN, Barbara, ed. *Dictionary of Untranslatables: A Philosophical Lexicon*. Princeton–Oxford: Princeton University Press, 2014

- CHABOD, Federico. *Storia dell'idea d'Europa*. A cura di Ernesto SESTAN és Armando SAITTA. Bari: Laterza, 1961
- COMPAGNON, Antoine. *Az elmélet démona: Irodalom és józan ész*. Fordította FÖLDES György. Pozsony: Kalligram, 2006
- CORNIS-POPE, Marcel és John NEUBAUER, eds. *History of the Literary Cultures of East-Central Europe: Junctures and Disjunctures in the 19th and 20th centuries, 1–4*. Amsterdam: Benjamins, 2004–2010
- CURTIUS, Ernst Robert. *European Literature and the Latin Middle Ages*. Edited by Colin BURROW. Transl. Willard R. TRASK. Bollington series 36. Princeton–Oxford: Princeton University Press, 2013
- CZIFRA Mariann, szerk. *Leleplezett mellszobor : Nyomozások Kazinczy birtokán*. Budapest: Gondolat Kiadó, 2009
- DAMROSCH, David. „A Weltliteratur kultúrpolitikája: Goethe, Meltzl és az összehasonlító irodalom kezdetei”. Fordította KUPÁN Zsuzsanna. *Irodalomtörténet* 88 (2007): 161–179
- DAMROSCH, David. „Global Regionalism”. ED.. In *Re-Thinking Europe: Literature and (Trans)National Identity*, edited by Nele BEMONG, Mirjam TRUWANT és Pieter VERMEULEN, 47–58. Studies in Comparative Literature 55. Amsterdam–New York: Rodopi, 2008
- DAMROSCH, David. „Világirodalom-történet felé:”. Fordította VADERNA Gábor. *Irodalomtörténet* 95 (2014): 378–391
- D’HAEN, Theo, César DOMÍNGUEZ és Muds Rosendahl THOMSEN, eds. *World Literature: A Reader*. Routledge Literature Readers. London–New York: Routledge, 2013
- DIONISOTTI, Carlo. *Geografia e storia della letteratura italiana*. Torino: Einaudi, 1967
- EAGLETON, Terry. *After Theory*. New York: Basic Books, 2003
- ESPIARD, Ignace d. *Essais sur le génie et la caractere des nations, 1–3*. Brussels, 1743
- ESTERHÁZY Péter. *Egy kékhárisnya feljegyzéseiből*. Budapest: Magvető Kiadó, 1994
- ESTERHÁZY Péter. „A semmiről, a mindenről”. In ESTERHÁZY Péter, *Egy kékhárisnya feljegyzéseiből*, 239–245. Budapest: Magvető Kiadó, 1994
- FIEDRICH István. *Gróf Széchenyi István élete, 1–2*. Budapest: Szent István Társulat, 1915
- FORTENBAUGH és STEINMETZ, eds. *Cicero’s Knowledge of the Peripatetos*. Rutgers University studies in classical humanities 4. New Brunswick–London: Transaction Publishers, 1989
- FRIED István. „Az Acta Comparationis Litterarum Universarum nyomában: Kolozsvár – Szeged – Meltzl – Zolnai”. *Tiszatáj*, 2007/3, 95–107
- FRIED István. „Egy kis Vörösmarty-filológia”. *Irodalomtörténet* 99 (2018): 3–18
- FURLEY, David J. „Aristotelian Material in Cicero’s De natura deorum”. In *Cicero’s Knowledge of the Peripatetos*, edited by FORTENBAUGH és STEINMETZ, 201–219. Rutgers University studies in classical humanities 4. New Brunswick–London: Transaction Publishers, 1989
- GORILOVICS Tivadar, szerk. *Hankiss János redivivus: Hankiss János Tudományos Ülészak (Debrecen, 1993. szeptember 17–18)*. Debrecen: KLTE Francia Tanszék, 1995
- HEISE, Ursula K., ed. *Futures of Comparative Literature: ACLA State of the Discipline Report*. London–New York: Routledge, 2017
- HORN Ildikó, LAUTER Éva, VÁRKONYI Gábor és HILLER István, szerk. *Művészet és mesterség: Tisztelgő kötet R. Várkonyi Ágnes emlékére, 1–2*. Budapest: L’Harmattan, 2016
- ILLYÉS Gyula. *Beatrice apródjai*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981
- JANKOVICS József és MONOK István. „A hungarológiáról és magyarországi intézményeiről”. *Hungarológia* 2 (2000): 43–50
- JEFFERSON, Ann. *Genius in France: An Idea and Its Uses*. Princeton–Oxford: Princeton University Press, 2015
- Joó Tibor. *A magyar nemzeteszme*. Budapest: Franklin, 1939
- Joó Tibor. „Horthy Miklós és kora”. *Nyugat*, 1940/4, 155–160
- KAZINCZY Ferenc. *Erdélyi levelek*. S. a. r. SZABÓ Ágnes. Kazinczy Ferenc művei: Első osztály: Eredeti művek. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013
- KERESZTURY Dezső. „A magyar önismeret útja”. In *Mi a magyar?*, szerkesztette SZEKFÚ Gyula, 137–168. Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1939
- KERÉNYI Ferenc. „Az elmaradt irodalmi nemzedékváltások tanulságaiból”. *Holmi* 15 (2003): 469–477
- KISÉRY, András, Zsolt KOMÁROMY és Zsuzsanna VARGA, eds. *Worlds of Hungarian Writing: National Literature as Intercultural Exchange*. Madison: Fairleigh Dickinson University Press, 2016
- KLANICZAY Tibor. *Hagyományok ébresztése*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1976

- KLANICZAY Tibor. „A magyar filológia helyzete külföldön”. In KLANICZAY Tibor, *Hagyományok ébresztése*, 40–56. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1976
- KLANICZAY Tibor. „Egy kelet-európai összehasonlító irodalomtörténet lehetőségei (1964)”. In *Keresztirányok: Közép- és kelet-európai összehasonlító kultúrtörténet*, szerkesztette BERKES Tamás, 9–17. Res Publica Nostra: Közép- és Kelet-Európai Összehasonlító Irodalomtudomány 7. Budapest: Balassi Kiadó, 1999
- KOMÁROMY, Zsolt. „»Wordsworth in Hungary«: An Essay on Reception as Cultural Memory and Forgetting”. In *Worlds of Hungarian Writing: National Literature as Intercultural Exchange*, edited by András KISÉRY, Zsolt KOMÁROMY és Zsuzsanna VARGA, 29–52. Madison: Fairleigh Dickinson University Press, 2016
- KORNIS Gyula. *A magyar művelődés eszményei, 1–2*. Budapest: Királyi Egyetemi Nyomda, 1927
- KÓSA László. „A hungarológia változásai és változatai”. *Alföld*, 1986/10, 49–60
- KRISTELLER, Paul Oskar. *Studies in Renaissance Thought and Letters, 1–4*. Storia e letteratura: Raccolta di studi e testi, 54, 166, 178 193. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 1984–1996
- KRISTELLER, Paul Oskar. „Pier Candido Decembrio and His Unpublished Treatise on the Immortality of Soul”. In Paul Oskar KRISTELLER, *Studies in Renaissance Thought and Letters, 1–4*, 2: 281–300. Storia e letteratura: Raccolta di studi e testi, 54, 166, 178 193. Roma: Edizioni di Storia e Letteratura, 1984–1996
- KRISTELLER, Paul oskar és Margaret L. KING. „Iter Kristellerianum: The European Journey (1905–1939)”. *Renaissance Quarterly* 47 (1994): 907–929
- KULCSÁR SZABÓ Ernő. „A (nemzeti) kultúra – mint változékony üzenetek metaforája, avagy emlékműve-önmagának a hungarológia?”. *Tiszatáj*, 2000/3, 66–77
- LÁSZLÓ Laura. „Irodalom és kartográfia”. *Helikon: Irodalom- és Kultúratudományi Szemle* 60 (2019): 138–155
- LENGYEL Réka, CSÖRSZ Rumen István, HEGEDÜS Béla, KISS Margit és LÉNÁRT Orsolya, szerk. *Amicitia: Tanulmányok Tüskés Gábor 60. születésnapjára*. Budapest: Reciti Kiadó, 2015
- MELTZL, Hugo. „Vorläufige Ausgaben der vergleichenden Litteratur”. *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok* 1 (1877): col. 179–182, 307–315
- MILLER, Peter N., ed. *Momigliano and Antiquarianism: Foundations of the Modern Cultural Sciences*. Toronto–Buffalo–London: The Regents of University of California, 2007
- MILLER, Peter N. „Momigliano, Antiquarianism, and the Cultural Sciences”. In *Momigliano and Antiquarianism: Foundations of the Modern Cultural Sciences*, edited by Peter N. MILLER, 3–66. Toronto–Buffalo–London: The Regents of University of California, 2007
- MONFASANI, John. „Toward the Genesis of the Kristeller Thesis of Renaissance Humanism: Four Bibliographical Notes”. *Renaissance Quarterly* 53 (2000): 1156–1173
- NYERGES Judit, VERÓK Attila és ZVARA Edina, szerk. *MONOKgraphia: Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*. Budapest: Kossuth Kiadó, 2016
- MORETTI, Franco. „Conjectures on World Literature”. In *Debating World Literature*, edited by Christopher PRENDERGAST, 148–162. New Left Books. London–New York: Verso, 2004
- MORETTI, Franco. „More Conjectures”. In Franco MORETTI, *Distant Reading*, 107–119. London–New York: Verso, 2013
- MORETTI, Franco. *Distant Reading*. London–New York: Verso, 2013
- MORETTI, Franco. „Modern European Literature: A Geographical Sketch”. In Franco MORETTI, *Distant Reading*, 1–42. London–New York: Verso, 2013
- MORETTI, Franco. „Az európai regény atlasza (részlet)”. Fordította LUDMANN Ágnes. *Helikon: Irodalomtudományi Szemle* 65 (2019): 204–232
- NEUBAUER, John. „A globalizáció otthon és a szomszédoknál kezdődik (Megjegyzések a Közép-kelet-európai irodalmi kultúrák története című munkához)”. *Helikon: Irodalomtudományi Szemle* 65 (2014): 528–540
- NÉMETH László. *Életmű szilánkokban: Tanulmányok, kritikák, vallomások, 1–2*. S. a. r. GREZSA Ferenc. Németh László munkái. Budapest: Magvető–Szépirodalmi, 1989
- NÉMETH László. „A magyarságtudomány feladatai (1935)”. In NÉMETH László. *Életmű szilánkokban: Tanulmányok, kritikák, vallomások, 1–2*, S. a. r. GREZSA Ferenc, 1: 401–416. Németh László munkái. Budapest: Magvető–Szépirodalmi, 1989
- NÉMETH László. *Sorskérdések*. Budapest: Magvető Kiadó–Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989
- NÉMETH László. „Új reformkor felé (1928)”. In NÉMETH László, *Sorskérdések*, 38–43. Budapest: Magvető Kiadó–Szépirodalmi Könyvkiadó, 1989

- PERRAULT, Charles. *La génie : Epistre a monsieur De Fontanelle*. Paris: J. B. Coignard, 1688
- PRENDERGAST, Christopher, ed. *Debating World Literature*. New Left Books. London–New York: Verso, 2004
- SAUSSY, Haun. „Comparative Literature?”. *Publications of the Modern Language Association of America* 118 (2003): 336–341
- SAUSSY, Haun, ed. *Comparative Literature in an Age of Globalization*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2006
- SAUSSY, Haun. „Exquisite Cadavers Stitched from Fresh Nightmares: Of Nemesis, Hives, and Selfish Genres”. In *Comparative Literature in an Age of Globalization*, edited by Haun SAUSSY, 3–42. Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 2006
- SAUSSY, Haun. „Comparative Literature: The Next Ten Years”. In *Futures of Comparative Literature: ACLA State of the Discipline Report*, edited by Ursula K. HEISE, 24–30. London–New York: Routledge, 2017
- SCHEDIUS Lajos. „A nemzetiségről”. *Tudományos Gyűjtemény*, 1817/1, 57–61
- SZABÓ Ágnes. „A százszok lázadása – avagy a vérremenő irodalom esete Kazinczynál”. In *Leleplezett mellszobor : Nyomozások Kazinczy birtokán*, szerkesztette CZIFRA Mariann, 146–172. Budapest: Gondolat Kiadó, 2009
- SZAJBÉLY Mihály. „Berszenyi Dániel »A magyarokhoz« című ódájának változatai és eszmei-poétikai előzményei”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 83 (1979): 371–386
- SZÁVAI János. „Kihívások és válaszok – a francia komparatiztika jelene”. *Helikon: Irodalomtudományi Szemle* 65 (2014): 593–600
- SZEKFŰ Gyula, szerk. *Mi a magyar?*. Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1939
- SZEKFŰ Gyula. „A magyar jellem történetünkben”. In *Mi a magyar?*, szerkesztette SZEKFŰ Gyula, 489–556. Budapest: Magyar Szemle Társaság, 1939
- SZILY Kálmán. *A magyar nyelvújítás szótára: A kedveltebb képzők és képzésmódok jegyzékével, 1–2*. Budapest: Hornyánszky, 1902–1908
- SZÖRÉNYI László. „Multaddal valamit kezdeni”: *Tanulmányok*. JAK Füzetek. Budapest: Magvető Kiadó, 1989
- SZÖRÉNYI László. „Szöveggondozás – magyar módra: Delfinológiai vázlat”. In SZÖRÉNYI László, „Multaddal valamit kezdeni”: *Tanulmányok*, 250–277. JAK Füzetek. Budapest: Magvető Kiadó, 1989
- SZÖRÉNYI László. *Philologica Hungarolatina: Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról*. Budapest: Kortárs Kiadó, 2002
- SZÖRÉNYI László. „»Ha a magyar szóból a tót kimaradna«”. In SZÖRÉNYI László, *Philologica Hungarolatina: Tanulmányok a magyarországi neolatin irodalomról*, 161–169. Budapest: Kortárs Kiadó, 2002
- T. SZABÓ Levente. „A la recherche ... de l'editeur perdu: Sámuel Brassai and the First International Journal of Comparative Literary Studies”. In *Storia, identità e canoni letterari*, a cura di Ioana BOTH, Ayşe SARAÇGİL és Angela TARANTINO, 177–188. Firenze: Firenze University Press, 2013
- T. SZABÓ Levente. „A komparatiztika többnyelvűség-kutatásai és az Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok többnyelvűségének korszerűsége”. *Helikon: Irodalomtudományi Szemle* 65 (2014): 541–559
- T. SZABÓ Levente. „Mit tegyünk az első nemzetközi összehasonlító irodalomtudományi lappal? Szempontok az Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok (Acta Comparationis Litterarum Universarum) újraértéséhez”. *Literatura* 40 (2014): 134–147
- TÖTÖSY DE ZEPETNEK, Steven. „The Study of Hungarian Culture as Comparative Central European Cultural Studies”. In *Comparative Hungarian Cultural Studies*, edited by Steven TÖTÖSY DE ZEPETNEK és VASVÁRI Louise O., 11–33. West Lafayette: Purdue University Press, 2011
- TÖTÖSY DE ZEPETNEK, Steven és VASVÁRI Louise O., eds. *Comparative Hungarian Cultural Studies*. West Lafayette: Purdue University Press, 2011
- VADERNA Gábor. „A bárdköltészet lehetőségei: Berzsényi Dániel 1803-as költeményei”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015): 721–768
- VAJDA György Mihály. „Összehasonlító irodalomtudományi konferencia”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 66 (1962): 688–689
- VOIGT Vilmos. „A kilencven esztendő Magyar Néprajzi Társaság”. *Ethnographia* 91 (1980): 443–451
- WENINGER, Robert. „Comparative Literature at a Crossroads? An Introduction”. *Comparative Critical Studies* 3 (2006): xi–xix
- Z. VARGA Zoltán. „Komparatiztikai kutatások az ezredfordulón”. *Helikon: Irodalomtudományi Szemle* 65 (2014): 503–516

ZRÍNYI Miklós. *Összes művei*. Sajtó alá rendezte KLANICZAY Tibor és CSAPODI Csaba. 2 köt. Budapest:
Szépirodalmi Könyvkiadó, 1958